

การเตรียมพระองค์ก่อนขึ้นครองราชสมบัติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้ามินคง และจักรพรรดิคือคังต่างเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดินด้วยกันทั้งสิ้น ความหวังที่จะได้สืบราชสมบัติสืบต่อจากสมเด็จพระราชบิดาเป็นสิ่งที่ไม่ไกลจากความเป็นจริง แมว่าจะไม่มีพระองค์ใดที่ได้รับการสถาปนาเป็นพระมหากษัตริย์ นอกจากนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครองทรงรวมอีก 27 ปี พระเจ้ามินคงครองทรงพื้นฟูอุปสรรคจากราชบัลลังก์ และจักรพรรดิคือคังครองทรงรวมมือกับขุนนางในการกำจัดเจาชายของเบาพระเชษฐาจึงจะได้ขึ้นครองราชสมบัติ ก่อนที่จะทำการตัดสินใจว่าทั้งสามพระองค์ทรงมีคุณสมบัติเหมาะสมที่จะดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์ และมีการเตรียมพระองค์ให้พร้อมมากก่อนหรือไม่ โดยดูจากสถานการณ์ของประเทศไทยในขณะนั้น จะได้พิจารณาถึงความพร้อมสามประการ คือ การศึกษา วิทยาการ การตระหนักถึงภัยจากประเทศมหาอำนาจตะวันตก และประสบการณ์ที่ทรงได้รับก่อนเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ

การศึกษาวิทยาการ

การศึกษาเป็นพื้นฐานสำคัญที่ทำให้คนรู้จักใช้ความคิดพิจารณาไตร่ตรองสิ่งต่าง ๆ ก่อให้เกิดสติปัญญาเฉลียวฉลาดรอบรู้ ผู้ที่ได้รับการศึกษาสูงมักจะมีทัศนะกว้างไกล อยากรู้อยากเห็น ต้องขึ้นอยู่กับว่าบุคคลผู้นั้นได้รับการศึกษาที่มีความเอนเอียงหรือเน้นไปในด้านใด เพราะสิ่งเหล่านี้จะมีอิทธิพลต่อความคิดและการกระทำของผู้นั้น ในกรณีนี้จะเห็นได้จาก การรับการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้ามินคง และจักรพรรดิคือคัง ก่อนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

เนื่องจากอาจเป็นไปได้ว่าในอนาคตสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เจาชายมินคง และเจาชายของนามจะได้ขึ้นครองราชบัลลังก์ ฉะนั้นในระหว่างที่พระองค์ยังทรงพระเยาว์

จึงจำเป็นต้องทรงศึกษาวิทยาการแขนงต่าง ๆ เพื่อให้ทรงรอบรู้ในทุก ๆ ด้านและจะได้ทรงสามารถปกครองประเทศได้ ในการศึกษาวิทยาการนี้ ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏ เจริญชายมั่นคง และเจ้านายของนาม ทรงได้รับการศึกษาในระดับต่างกัน ซึ่งจะส่งผลที่ต่างกันในรัชกาลของพระองค์ในเวลาต่อมา ดังจะไดกล่าวถึงแต่ละพระองค์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏ ขณะประทับอยู่ที่พระราชวังเดิมเมื่อทรงพระเยาว์ พระองค์ทรงรับการศึกษาเบื้องต้นรวมทั้งภาษาบาลีในสำนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมฬีโลก¹ ต่อมาเมื่อสมเด็จพระราชบิดาเสด็จเสวยราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏทรงตามเสด็จมาประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวัง และทรงได้รับการศึกษาในวิชาที่เห็นว่าสมควรแก่ขัตติยราชกุมารอันสูงศักดิ์ กล่าวคือ นอกจากจะทรงศึกษาวิชาการแล้ว ยังต้องทรงศึกษาความรู้รอบตัว ศิลปศาสตร์ และความรูพิเศษอื่น ๆ อีกมากมาย เพื่อจะได้เป็นประโยชน์ต่อการปกครองประเทศในภายภาคหน้า วิชาที่ทรงศึกษาได้แก่ ภาษาบาลี วรรณคดี ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ พุทธศาสนา ศิลปการสงคราม การใช้อาวุธ การทรงช้าง ทรงม้า หลักทศพิธราชธรรม ของพระมหากษัตริย์ และราชประเพณี เป็นต้น² ทางด้านศิลปศาสตร์นั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏเสด็จไปทรงพินที่โรงแสง และทรงช้างทรงม้าในสำนักเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช

¹สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, "คำโคลงเรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," ประชุมพระราชนิพนธ์เป็นภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4, ภาค 2 (คณะธรรมยุต พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก (จวน อุฏฐายี) ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 17 มิถุนายน พุทธศักราช 2515), หน้า 1.

²Abbot Low Moffat, Mongkut, King of Siam (Ithaca: Cornell University Press, 1968), p. 5.

(บุตรเอก) และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย³ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องการทรงช้างนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์เอาไว้ว่า ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระเจ้าลูกยาเธอ ทองฝึกหัดทรงช้างไทรชำนานูทุกองค์ จนถึงฝึกทรงมาศที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในเวลาเย็น ๆ ทุกวันมิไคขาด⁴

ศาสตร์ต่าง ๆ เหล่านี้ ไม่เพียงแต่พระเจ้าลูกยาเธอของอัครมเหสีจะต้องทรงศึกษาเท่านั้น แต่พระราชโอรสทุกพระองค์ต้องทรงศึกษาไทรอบรูควย ทั้งนี้เนื่องจากกฎมณเฑียรบาล ว่าควยการสืบราชสันตติวงศ์มิได้กำหนดแน่นอนลงไปถึงผู้มีสิทธิในราชบัลลังก์ สืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ดังนั้นพระราชโอรสทุกพระองค์จึงทรงมีโอกาสศึกษาพระราชศาสตร์แขนงต่าง ๆ เท่าเทียมกัน

เป็นที่น่าสังเกตว่า วิทยาการทั้งหลายที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงศึกษาล้วนเป็นศาสตร์ที่เจ้านายในประเทศทางตะวันออกทรงศึกษากันอยู่ ขอบเขตของการศึกษาจำกัดวงแคบอยู่แต่โลกภายในพระบรมมหาราชวัง กล่าวคือ ส่วนใหญ่จะเป็นการศึกษาพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ การศึกษาดังกล่าวไม่เป็นประโยชน์สำหรับการดำรงชีวิตอยู่ในโลกภายนอกพระบรมมหาราชวัง ที่เป็นดังนี้เพราะว่าตามปกติแล้ว เจ้านายชั้นสูงหรือพระเจ้าแผ่นดินจะประทับอยู่แต่ในพระราชวัง ไม่ค่อยได้เสด็จออกนอกพระราชวัง จึงไม่จำเป็นต้องรู้ความเป็นไปของโลกภายนอกเลย ทำให้พอจะทราบว่าเจ้านายหรือพระมหากษัตริย์แตกออกมาทรงมีทัศนะที่ไม่กว้างไกล อันเนื่องมาจากสภาพแวดล้อมของพระองค์

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องวัดสมอราย อันมีนามว่าราชาธิวาส (สหธรรมมิกสำนักวัดราชาธิวาส พิมพ์ถวายเป็นธรรมเนียมการพระราชทานเป็นที่ระลึกในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยกาเจ้า ๗ พระเมรุทองสนามหลวง วันที่ 22 เมษายน พ.ศ. 2499), หน้า 25.

⁴พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสืบสกลเดือน (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2505), หน้า 285.

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมีใตทรงศึกษาแต่เพียงที่กล่าวมาข้างต้นเท่านั้น พระองค์ยัง
ใตทรงศึกษาพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งอีกด้วย เมื่อพระองค์มีพระชนมายุได้ 14 พรรษา ทรง
ออกผนวชเป็นสามเณร ตามประเพณีแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาที่ว่า เมื่อเจ้านายทรงศึกษา
อักษรสมัยเบื้องต้นแล้ว จะต้องผนวชเป็นสามเณรเพื่อศึกษาศีลธรรม และเมื่อมีพระชันษา
ได้ 21 ปี จะต้องผนวชเป็นพระภิกษุเพื่อศึกษาพุทธศาสนาและวิชาชั้นสูงอีกครั้งหนึ่งเป็น
เวลา 1 พรรษา จึงจะนับว่าสำเร็จการศึกษา⁵ ถ้าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จขึ้นครอง
ราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. 2367 (ค.ศ. 1824) พระองค์คงจะทรงมีทัศนะและความคิดตามแบบ
ฉบับที่คล้ายคลึงกับพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ก่อน ๆ

หลังจากที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎออกผนวชใน พ.ศ. 2367 ได้เพียง 15 วัน เหตุ
การณ์ผันผวนในพระราชวัง เป็นเหตุให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้ขึ้น
ครองราชบัลลังก์ ต่อจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎจึง
ตัดสินพระทัยผนวชต่อไปโดยไม่มีกำหนด ทรงใตพระนามของภิกษุว่า "เจ้าฟ้าพระวชิร-
ญาณ"⁶ ในช่วงระยะเวลา 27 ปี ที่พระองค์ทรงสมณเพศอยู่นั้น พระองค์ทรงมีโอกาส
ใตรับการศึกษอย่างกว้างขวางทั้งทางศาสนาและทางคานวิद्याการสมัยใหม่ อย่าง
ที่ไม่เคยมีเจ้านายพระองค์ใตใตมีโอกาสเช่นนี้มาก่อน

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงเลือกประทับอยู่ที่วัดสมอราย ใตเหตุที่เป็นวัดที่
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเคยเสด็จมาประทับอยู่เมื่อครั้งออกผนวช นอกจากนี้
นี้วัดสมอรายเป็นที่นับถือของคนทั่วไปว่าเป็นวัดที่ประพุดิฉันคงในสมณวัตรและเชี่ยวชาญใน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5, ความทรงจำ (พระนคร: ศิลปบรรณา-
การ, 2514), หน้า 67.

⁶กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, ประชุมพระราชนิพนธ์เป็นภาษาบาลีในรัชกาล
ที่ 4, หน้า 103.

การวิปัสสนาธุระ⁷ ซึ่งตรงกับพระราชประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎที่จะทรงศึกษาทางวัตรปฏิบัติและทางบำเพ็ญกรรมฐาน พระองค์ทรงตั้งพระทัยศึกษาวิปัสสนาธุระให้ถึงแก่นแท้ แต่เมื่อพระภิกษุในวัดตลอดจนเจ้าอาวาสสมภารวัดไม่สามารถถวายความกระจ่างในเรื่องประวัติความเป็นมาของการบำเพ็ญสมาธิได้⁸ จึงทรงมีพระราชดำริว่า ทางที่จะทราบถึงข้อสงสัยจะทำได้โดยการศึกษาพระปริยัติธรรม แต่การศึกษาดังกล่าวในวัดสมอราย อาจทำได้ไม่สะดวก เนื่องจากอยู่ห่างไกลจากสำนักอาจารย์ต่าง ๆ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎจึงเสด็จกลับไปประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุใน พ.ศ. 2368 และทรงเริ่มตนศึกษาทางคานคินนธุระ เพื่อจะได้สามารถทอพระเนตรพระไตรปิฎกได้ด้วยพระองค์เอง และจะได้ทราบธรรมเนียมให้แจ้งชัดในข้อปฏิบัติว่ามีความเป็นมาอย่างไร⁹

ณ วัดมหาธาตุ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงศึกษาภาษาบาลีซึ่งทรงมีพื้นฐานมาก่อนแล้วจากพระวิเชียรปรีชา (ภู) เจ้ากรมราชบัณฑิต จนกระทั่งทรงรอบรู้ภาษาบาลีภายในเวลา 3 ปี และทรงเชี่ยวชาญแตกฉานในพระปริยัติธรรม นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงศึกษาภาษาอื่น ๆ อีกหลายภาษา เป็นต้นว่า ภาษาสันสกฤตและภาษาสิงหล ซึ่งเป็นเครื่องมือช่วยในการศึกษาวิชาโหราศาสตร์ พระปรีชาสามารถในด้านภาษาบาลีของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรับสั่งให้แปลหนังสือถวายในที่ประชุมสมเด็จพระราชาคณะที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เมื่อรัชกาลที่ 3 ทรงประจักษ์ในความสามารถของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ก็ทรงมอบหมายให้เป็นแม่กองสนามหลวงตรวจสอบภาษาบาลี และพระราชทานพัดยศสำหรับเปรียญเอก 9 ประโยค ถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ

⁷พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องวัดสมอราย อันมีนามว่าราชาธิวาส, หน้า 16.

⁸เอ.บี.กริสวอล์ค, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ม.จ.สุภัทททิศ กิศกุล ทรงแปลจาก Mongkut, King of Siam (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2511), หน้า 24.

⁹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องวัดสมอราย อันมีนามว่าราชาธิวาส, หน้า 29.

จากการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงศึกษาพระไตรปิฎกอย่างถ่องแท้ พระองค์จึงทรงทราบว่าวัตรปฏิบัติของพระภิกษุไทยผิดไปจากพระวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ ทำให้พระองค์เกิดความสลดพระทัย เกรงว่าเมื่อพุทธศาสนาเสื่อมลง ในไม่ช้าจะถึงแก่กาลดับสูญ พระองค์จึงทรงตั้งสังฆิกริยาขึ้น ฐานขอให้ทรงพบหรือไต่ถามชาวภิกษุที่เฝ้าองค์พระองค์ พระพุทธเจ้าภายใน 3 วัน 7 วัน มิฉะนั้นจะทรงเขาพระทัยว่าศาสนวงศ์สิ้นแล้ว และจะสึกเป็นฆราวาสรักษาศีล 5 ศีล 8 ปรากฏว่าอีก 2 - 3 วันต่อมา สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงได้กตัตติศัพท์มาว่า มีพระมอญรูปหนึ่งอยู่ในวัดบวรเมณฑล เป็นพระราชาคณะที่พระสุเมธมุนี¹⁰ มีความรู้แตกฉานในพระวินัยและประเพณีวัตรปฏิบัติอย่างเคร่งครัด พระองค์จึงเสด็จไปสนทนากับพระสุเมธมุนี เมื่อมีรับสั่งสอบถามขอวัตรปฏิบัติอันใด พระสุเมธมุนีก็ทูลตอบใดคองตามคัมภีร์ที่ใดทรงสอบสวนทราบแล้ว และทรงเห็นวาระเป็ยวัตรปฏิบัติของพระมอญใกล้เคียงกับในพุทธบัญญัติ จึงทรงเลื่อมใสจะทำตามแบบพระมอญ แต่การที่จะปฏิบัติใหญ่คองตามพระวินัยในขณะที่ประทับอยู่ในวัดมหาธาตุนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงพระราชดำริว่าจะเป็นการปะปนกับพระภิกษุอื่น ๆ ซึ่งประเพณีคองไม่เหมือนกัน¹¹ พระองค์จึงเสด็จกลับไปประทับอยู่ที่วัดสมอรายอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. 2372 เพื่อปรับปรุงการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม และพระวินัยของสงฆ์ตามแบบของมอญใดเต็มที่ ยังผลให้เกิดคณะสงฆ์ภิกษุใหม่ชื่อ "ธรรมยุติกนิกาย" โดยมีสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงก่อตั้งขึ้น

การศึกษาพระพุทธศาสนาของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎอาจไม่จำเป็นคองการเตรียมพระองค์เพื่อขึ้นครองราชบัลลังก์ แต่ก็ได้ผลในคองการสร้างความเจริญรุ่งเรืองให้แก่วิศวกรรม นอกจากน้การศึกษารธรรมะทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีความรอบรู้ในคองอื่นที่

¹⁰กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 75.

¹¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องวัดสมอราย อันมีนามว่าราชาธิวาส, หน้า 31.

นอกเหนือไปจากทางคานาวิทยาการ และทำให้พระองค์ทรงสุขุมคัมภีรภาพมากขึ้น ทรงรู้จัก
การเดินทางสายกลาง ไม่ตั้งอยู่ในความประมาท ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการปกครอง
ประเทศให้อยู่รอดในขณะที่ประเทศต้องเผชิญภัยจากประเทศมหาอำนาจตะวันตก

ระหว่างที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎประทับอยู่ที่วัดสมอราย พระองค์ทรงติดต่อกับชาว
ยุโรปเป็นครั้งแรก ทรงรู้จักกับบาทหลวงปาลเลอกัวซ์ ซึ่งพักอยู่ที่วัดคอนเซ็ปชัน ใกล้กับ
วัดสมอราย บาทหลวงปาลเลอกัวซ์ มักทูลถามความรู้ทางด้านภาษาและขนบธรรมเนียม
ไทยจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎอยู่เสมอจนทรงคุ้นเคยควย และโปรดให้บาทหลวงปาลเลอกัวซ์
สอนภาษาลาตินถวาย แลกกับการสอนภาษาบาลีประทานแก่บาทหลวงปาลเลอกัวซ์¹²
สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงรับอิทธิพลภาษาลาตินน้อยไม่น้อย ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขา
ของพระองค์เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว พระองค์มักลงพระนามเป็นภาษาลาติน
ต่อท้ายพระปรมาภิไธย หรือบนตราประจำพระองค์ทองคำหรือหมึกแดงไว้¹³

บาทหลวงปาลเลอกัวซ์ นับเป็นชาวยุโรปคนแรกที่มีส่วนร้งนำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ
ทรงกระตือรือร้นที่จะศึกษาวิทยาการตะวันตกและได้เรียนรู้ความคิดของตะวันตก
พระองค์ทรงเริ่มศึกษาวิชาคณิตศาสตร์และดาราศาสตร์จากบาทหลวงปาลเลอกัวซ์¹⁴

¹²R.Lingat, "La Vie Religieuse Du Roi Mongkut," The Siam Society Fiftieth Anniversary Commemorative Publication (Selected Articles from the Siam Society Journal, Vol.1, 1904 - 1929, 1954), p. 31.

¹³George Coedès, "English Correspondence of King Mongkut," The Journal of Siam Society, Vol. XXI, Parti (July, 1927), pp.18,20.

¹⁴Malcolm Smith, A Physician at the Court of Siam (London: Country Life Limited, 1947), p. 24, และประชุมพงศาวดารภาคที่ 31, จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศไทย (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี พระประศาสน์พิทยายุทธ (วัน ชูถิ่น) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ. 2493), หน้า 44

ภายหลังที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงย้ายมาดำรงตำแหน่งเป็นพระราชาคณะเจ้าอาวาสอยู่ที่วัดบวรนิเวศ เมื่อ พ.ศ. 2379 พระองค์ทรงยุติการศึกษาราชการลาติน แต่พระองค์ยังทรงศึกษาวิทยาการตะวันตกต่อไปที่วัดบวรนิเวศ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงรู้จักมิชชันนารีอเมริกันหลายคน เช่น หมอบรัดเลย์ หมอแมตตูน และหมอเฮาส์ บางครั้งพระองค์ทรงมีรับสั่งให้มิชชันนารีไปเฝ้าที่วัด มิตรภาพระหว่างพระองค์กับชาวตะวันตกทำให้พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะศึกษาภาษาอังกฤษเพื่อจะได้ทรงสนทนากับมิชชันนารีเหล่านี้ได้สะดวกยิ่งขึ้น โดยไม่มีเหตุยุ่งใจทางคานการเมือง ในพระราชหัตถเลขาของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎที่มีไปถึงนายและนางเอ็ดดี้ (Mr. & Mrs. Eddy) แห่งนครนิวยอร์ก พระองค์ตรัสว่าการที่ทรงติดต่อกับชาวอังกฤษและสหรัฐอเมริกา ก็เพื่อความรู้อย่างกว้างขวางในทางวิทยาศาสตร์และศิลปศาสตร์¹⁵ ระหว่าง พ.ศ. 2382 - 2388 (ค.ศ. 1839 - 1845) สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับหมอบรัดเลย์¹⁶ และต่อมาใน พ.ศ. 2388 ทรงหันมาศึกษาภาษาอังกฤษอย่างจริงจังกับบ่อนุศาสตราจารย์เจสส์ แคสเวลล์ มิชชันนารีคณะอเมริกันบอร์ด (American Board)¹⁷ สัปดาห์ละ 4 ครั้ง ๆ ละ 1 ชั่วโมง

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงศึกษาภาษาอังกฤษจนสามารถตรัสและทรงพระอักษรเป็นภาษาอังกฤษได้ แมว่าจะไม่ตรงตามแบบไวยากรณ์ และไม่ใช้ภาษาพูด หากแต่เป็นส่วน

¹⁵ ประยุทธ์ สิทธิพันธ์, สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม (พระนคร: สำนักพิมพ์สยาม, 2516), หน้า 66.

¹⁶ John Blofeld, King Maha Mongkut of Siam (Singapore: Asia Pacific Press, 1972), p. 31.

¹⁷ George Haws Feltus, Samuel Reynolds House of Siam (Fleming H. Ravell Company, 1924), p. 48.

โวหารที่ทรงจคว่ามาจากหนังสือวรรณคดี¹⁸ แต่พระองค์ทรงสามารถสื่อความหมายเป็นภาษาอังกฤษเป็นที่เข้าใจกันได้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีโอกาสแสดงพระปรีชาสามารถทางด้านภาษาเมื่อครั้งที่ เซอร์ เจมส์ บรุก เขามาของแก๊สชนิดสัญญาเบอร์นี ใฝ่ลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงได้รับมอบหมายให้เป็นผู้สอบทานร่างหนังสือตอบ เซอร์ เจมส์ บรุก¹⁹

ความรู้ในภาษาอังกฤษ เป็นบันไดขั้นแรกที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงก้าวมาศึกษาวิชาการตะวันตกในคานอื่น ๆ พระองค์ทรงสนพระทัยวิชาการสมัยใหม่ เช่น วิทยาศาสตร์ ฟิสิกส์ เคมี คณิตศาสตร์ คาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ต่างประเทศ หมอเฮาส์ มิชชันนารีอเมริกันโลกกล่าวถึงความสนพระทัยในวิชาการตะวันตกของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎไว้ว่า "ในตอนที่ประทับของพระองค์ จะเห็นว่ามีคัมภีร์ไบเบิลจากสมาคม เอ.บี. พจนานุกรมฉบับเวสต์เคอรวางเรียงกันอยู่บนหิ้งราชเลขาณูการส่วนพระองค์ นอกจากนี้ยังมีตารางเกี่ยวกับเรือและการเดินเรือ บนโต๊ะมีแผนภาพสุริยคราส จันทรคราส ที่กำลังจะมาถึงพร้อมกับทรงคำนวณด้วยดินสอไว้ และมีสำเนาแผนภูมิที่พิมพ์แล้วของหมोजันคะเลย์..."²⁰

นอกจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎจะทรงตำราภาษาต่างประเทศแล้ว พระองค์ยังทรงมีโอกาสทอดพระเนตรหนังสือพิมพ์ที่มาจากต่างประเทศ ทำให้พระองค์ทรงทราบประวัติ-

¹⁸Smith, Loc., cit.

¹⁹ในจำนวนผู้ที่สอบทานร่างหนังสือนี้ นอกจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎแล้ว ยังมีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ และนายเจมส์ เฮ (James Hay), จากกรมตีลปากกร, ชีวประวัติ เซอร์ เจมส์ บรุก, เรียบเรียงโดย นางนันทาวรรเนศวร์ (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2515), หน้า 89.

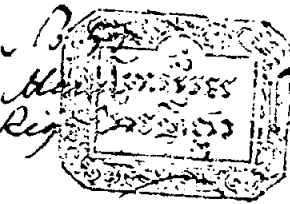
²⁰Feltus, op. cit., p. 53.

ศาสตราจารย์ ประเทศ ขาวสาร ตลอดจนเหตุการณ์สำคัญ ๆ ที่เกิดขึ้นในโลก เช่น เรื่อง สงครามจีน เป็นคน ยิงผลให้พระองค์ทรงมีพระเนตรพระกรรณกว้างไกลกว่าบุคคลอื่น ๆ ในสมัยนั้น และทรงเป็นผู้ที่ทันสมัยกว่าทันต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ ของโลก พระองค์ทรงทราบว่าขณะนั้นมีชาติใดบ้างที่กำลังเป็นมหาอำนาจ และชาติใดบ้างที่เป็นอันตรายต่อไทยที่ไทยควรระมัดระวังเอาไว้ นอกจากนี้ การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงติดต่อกับชาวตะวันตกในระหว่างที่ออกผนวชนี้ ทำให้พระองค์ทรงทราบความคิดเห็นของชาวตะวันตกที่อยู่ในสมัยเดียวกัน ยิ่งไปกว่านั้นพระเกียรติคุณของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎแพร่หลายไปยังนานาประเทศ พระองค์ทรงเป็นที่รู้จักกว้างขวางในต่างประเทศ ถึงกับมีชาวต่างประเทศ ต้องการทำความรู้จักกับพระองค์ เช่น นาย ยี. คัมเบิลยู. เอ็คเคี แห่งกรุงนิวยอร์ก ประเทศสหรัฐอเมริกา ได้เขียนจดหมายมาทูลถามความรู้อย่าง ๆ ที่เกี่ยวกับไทยและตัวพระองค์²¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีพระหัตถเลขาตอบทุกฉบับและยังทรงมีรับสั่งฝากซื้อเครื่องพิมพ์หินพร้อมทั้งเครื่องประกอบให้ครบชุดจากสหรัฐอเมริกา ผู้ที่เขียนจดหมายถวายโต้ตอบที่อยู่ในต่างประเทศอีกคนหนึ่งซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีลายพระหัตถ์ถึงเสมอคือ นายพันโท คัมเบลว. เอ. บัตเตอร์เวิร์ธ (W. J. Butterworth) ซึ่งเป็นผู้ว่าราชการเกาะปีนัง²² เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระองค์จึงทรงรู้จักชาวต่างประเทศมากมาย

ถ้าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงได้รับราชสมบัติต่อจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อ พ.ศ. 2367 พระองค์คงจะทรงได้รับการศึกษาตามแบบประเพณีโบราณดังที่เจ้านายทั้งหลายทรงปฏิบัติกันอยู่ จะไม่ทรงมีเวลาดำเนินการปฏิรูปการสมัยใหม่ หรือได้

²¹ ประยูร สิริพิพันธุ์, เรื่องเดิม, หน้า 62 - 72.

²² พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต (พิมพ์ครั้งที่ 3; พระนคร: คลังวิทยา, 2514), หน้า 370.

Royal residence
Grand palace Bangkok
19th May 1864.

1st No. Adamson Square -
The manager of the branch of
Borneo Company Limited
at Singapore.

Sir Per the steamer "Changpoya"
which was arrived here on 17th
inst on next day of which day
I have received your letter under
date of 12th inst accompanied
with the leading bill & account
of money for ^{cost of} content of
the box accompanied your letter
on this occasion.

I have opened the box and
saw two glass-globes & some
of Chimneys were broken
when two of the globes & three
of Chimneys were in good
order of condition as well as
the pair of silver plated
candle sticks.

but I have to pay you for
what were out of my order
there through misunder-
standing. yet they are
beautiful & curious to me
I hope now my third order
just now will be executed
correctly. I beg to enclose
here with the note written
me from Mr John Quorn -
in answer to my note to
him here with as the note
many of my payments to
him.

I beg to thank for the
content of your letter in
regard to cremation of
my late queen's remains
& beg to remain your
faithful and friend

W. H. P. [Signature]
[Circular stamp with text: "SINGAPORE" and "MAY 20 1864"]
day of sign

คุ้นเคยกับมิชชันนารีอเมริกัน เนื่องจากพระองค์ทรงมีภารกิจในการปกครองประเทศ ฉะนั้น การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงไม่ได้รับเลือกให้เป็นกษัตริย์ในเวลานั้น จึงให้คุณประโยชน์แก่พระองค์มากกว่า

อีกประการหนึ่ง การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีความก้าวหน้ามาตั้งแต่ยังมีได้ขึ้นครองราชย์ นับเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ประเทศอังกฤษเลิกแสดงความตั้งใจจะชิงเก้าอี้บัลลังก์ให้ไทยยอมแก้ไขสนธิสัญญาเบอร์นี ดังที่ เซอร์ เจมส์ บรุก เคยกล่าวคำขู่ไว้ ทั้งนี้เพราะอังกฤษทราบว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงทราบภาษาอังกฤษ และมีพระราชหฤทัยนิยมต่อการที่จะสมาคมกับฝรั่ง²³ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต และสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้ขึ้นครองราชบัลลังก์ ประเทศอังกฤษจึงคาดหวังว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเปลี่ยนพระราโชบายของรัชกาลที่แล้วหันมาเจรจากับอังกฤษด้วยความเต็มใจและยินยอมให้มีการทำสนธิสัญญานับใหม่ขึ้น

สำหรับเจาชายมืงคองแหงพมา กอนเสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์ประทับอยู่ในวัดเป็นส่วนใหญ่ ควบคุมดูแลทางการเมือง กล่าวคือ พระองค์ทรงถูกกักกันจากพระเจ้าแผ่นดินมิให้เข้ามามีส่วนในการปกครองประเทศโดยเฉพาะในราชบัลลังก์ จากประวัติศาสตร์พบว่าที่ผ่านมา ตามปกติแล้วเมื่อพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดได้ขึ้นครองราชย์ พระองค์จะทรงหาทางกำจัดเจาชายที่มีสิทธิในราชบัลลังก์ และมักทรงแต่งตั้งพระราชโอรสขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์เพื่อให้เป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไป เจาชายมืงคองทรงต้องการหลีกเลี่ยงอันตรายดังกล่าวจากพระเจ้าพุทธามพระเชษฐาซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินอยู่ในขณะนั้น พระองค์ทรงแสวงหาสถานที่ ๆ จะให้ความปลอดภัยในพระชนม์ชีพของพระองค์ ซึ่งไม่มีที่ใดดีไปกว่าวัด

²³ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62, ๒๒๕๖ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร: องค์การคาของคุรุสภา, 2512), หน้า 217 - 218.

ในประเทศพม่า ศาสนาพุทธเข้ามามีอิทธิพลอยู่เหนือทุกสถาบัน วัดนอกจากจะเป็นศูนย์กลางของแหล่งชุมนุมชนแล้ว ยังเป็นโรงเรียนสอนหนังสืออีกด้วย โดยมีพระภิกษุเป็นผู้สอน²⁴ การศึกษาจะตั้งต้นด้วยการสอนหลักไวยากรณ์บาลี เพื่อจะได้ศึกษาพระไตรปิฎก ซึ่งประกอบด้วย พระวินัย พระสุตฺต และพระอภิธรรม²⁵ วิชาอื่น ๆ นอกจากนั้น ได้แก่ วิชาคณิตศาสตร์ คาราศาสตร์ และการแพทย์แผนพม่า กับยังคงศึกษาธรรมเนียม-เทศนาหรือหลักความประพฤติจากหนังสือ เช่น โลกนิติ เป็นต้น²⁶ วิชาที่ถือว่าสำคัญที่สุดคือการศึกษาระยะไตรปิฎก

เจ้าชายมินตง ทรงได้รับการศึกษาจากวัดที่พระองค์ประทับอยู่ ซึ่งรวมถึงการศึกษาศาสนาด้วย เจ้าชายมินตงทรงอุทิศพระองค์อยู่กับจารีกโอบิตาลและหนังสือโบราณในวัด²⁷ พระองค์ทรงได้รับการยกย่องว่าทรงเป็นพุทธศาสนิกชนที่เคร่งครัดพระองค์หนึ่ง²⁸

²⁴ Taw Sein Ko, Burmese Sketches (Rangoon: British Burma Press, 1913), p. 216.

²⁵ U Kaung, A Survey of the History of Education in Burma Before the British Conquest and After (Rangoon: The Burma Research Society, 1963), p. 18.

²⁶ Ibid, p. 29.

²⁷ Maung Htin Aung, A History of Burma (New York: Columbia University Press, 1967), p. 233.

²⁸ เสรีบุร ทันชวังยี, ราชบัลลังก์พม่า (พระนคร: แพร่พิทยา, 2508), หน้า 26. และ John F. Cady. A History of Modern Burma (Ithaca: Cornell University Press, 1958), p. 99.

เกี่ยวกับการศึกษาวิทยาการสมัยใหม่ตามแบบตะวันตกนั้น เจ้าชายมินดงคงไม่
ใฝ่ทรงศึกษา ทั้ง ๆ ที่ได้มีชาวตะวันตกโดยเฉพาะชาวอังกฤษเข้ามาอยู่ในพม่าเป็นจำนวน
มากขึ้น หลังจากการสงครามครั้งแรกเป็นต้นมา ชาวอังกฤษได้นำความเจริญในด้านต่าง ๆ
มาสู่ดินแดนที่อังกฤษเขายึดครองในประเทศพม่าภาคใต้ แต่ปรากฏว่าชาวอังกฤษหาได้มี
บทบาทใด ๆ ในพม่าภาคเหนือไม่ ไม่ว่าจะเป็นในด้านการเมือง ด้านเศรษฐกิจ หรือ
ด้านการศึกษา ทั้งนี้เนื่องจากพระเจ้าแผ่นดินพม่าไม่ทรงประสงค์ที่จะดำเนินความสัมพันธ์
ใด ๆ กับประเทศอังกฤษ เพราะเกรงว่าจะเสื่อมเสียพระเกียรติยศ ถึงแม้ว่าพระเจ้า
มินดงจะไปรชชาวยุโรป²⁹ และทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องติดต่อกับชาติตะวันตกก็จริง
เห็นได้ในรัชกาลของพระองค์ แต่ในสมัยที่พระองค์ยังมีไฉนครองราชย์ พระองค์ไม่ทรง
มีโอกาสดังกล่าว

การที่เจ้าชายมินดงประทับอยู่แต่ในวัดและศึกษาแต่พุทธศาสนา ทำให้พระองค์
ทรงขาดความเข้าใจในเหตุการณ์ของโลก นอกจากนี้การที่เจ้าชายมินดงทรงดำรงพระ
ชนมชีพอยู่ภายนอกพระราชวัง เป็นเหตุให้พระองค์ไม่ทรงมีโอกาสศึกษาศิลปวิทยาการที่
จำเป็นต่อการปกครองประเทศ แต่ถ้าวางกล่าวหาว่าทำให้พระองค์ทรงขาดคุณสมบัติพระ
มหากษัตริย์พม่าก็เป็นการไม่ถูกต้องนัก เนื่องจากว่าศิลปการปกครองที่เจ้านายทั้งหลาย
ทรงศึกษาอยู่ในขณะนั้นเป็นสิ่งล้าสมัยใช้ไม่ได้กับความเจริญก้าวหน้าของโลกในขณะนั้น
สิ่งที่จำเป็นยิ่งไปกว่าการศึกษาศิลปการปกครองก็คือ การศึกษาวิทยาการตะวันตก ควบ
เหตุนั้นประเทศตะวันตก ซึ่งได้แก่ ประเทศอังกฤษ กำลังเป็นประเทศที่เป็นอันตรายต่อ
พม่า เนื่องจากอังกฤษได้เข้าครอบครองดินแดนบางส่วนของพม่าแล้ว การที่จะหลีกเลี่ยง
การกระทบกระทั่งกับอังกฤษนั้น ควรที่จะได้มีการศึกษาความคิดของอังกฤษเช่นเดียวกับ
ถ้าเราต้องการเอาชนะศัตรู เราจะต้องศึกษาลักษณะความคิดและการกระทำของศัตรูให้

²⁹ J.G. Scott, Burma From the Earliest Times to the Present Day (London: T. Fisher Unwin, 1924), p. 302.

ดองแท แต่เจ้าชายมินดงไม่เคยทรงคิดต่อกับอังกฤษ และแม่แตงานาอังกฤษ พระองค์ก็
ไม่เคยทรงศึกษา

ส่วนในเวลานั้น แม้วการศึกษาจะได้รับการสนับสนุนจากจักรพรรดิมาตั้งแต่
รัชกาลจักรพรรดิยาลอง วยการเปิดวิทยาลัยแห่งชาติที่กรุงเวโน พ.ศ. 2346 (ค.ศ.
1803)³⁰ แต่จักรพรรดิยว่นทรงรับอิทธิพลทางการศึกษามาจากจีน คือ ลัทธิขงจื้อ ซึ่ง
วัตถุประสงค์ของการศึกษาเป็นการฝึกหัดให้เป็นชนชั้นปกครอง ดังนั้นการศึกษาลัทธิขงจื้อ
จึงจำกัดอยู่แต่ในบรรดาปัญญาชนและผู้ที่มีบทบาททางการเมืองเท่านั้น³¹ พวกเจ้านาย
และบุตรขุนนางจะเข้ารับการศึกษาถึงกลาวรวมทั้งจักรพรรดิต่อก๊กเมื่อครั้งยังเป็นเจ้าชาย
สองนามอยู่ เจ้าชายสองนามเป็นที่กลาวขวัญกันมากกว่า ทรงทุมเทความสนพระทัยในการ
ศึกษาลัทธิขงจื้อ และปรัชญาจีนอย่างมาก³²

ลัทธิขงจื้อเป็นความปรารถนาของมนุษย์ในอันที่จะสร้างระเบียบขึ้นในสังคมทุก
ระดับ และจะวางกฎเกณฑ์ให้แก่บุคคลปฏิบัติ³³ ลัทธิของขงจื้อจะกำหนดว่า ชนแต่ละชั้น

³⁰ Le Thanh Khoi, Le Viet-Nam: Histoire de la Civilisation
(Paris: Les Editions de Minuit, 1955), p. 327.

³¹ R.B. Smith, "Thailand and Viet-Nam: Some Thoughts
Towards a Comparative Historical Analysis," JSS, Vol. LX, Part
II (July, 1972), pp. 4, 10.

³² Bui-Quang-Tung, La Succession de Thieu-Tri (Extrait du
Bulletin de la Société des Etudes Indochinoises, Nouvelle Série,
Tome XLII, Nos I et 2, 1967), p. 35.

³³ Walter F. Vella (ed.), Aspects of Vietnamese History
(Hawaii: The University Press of Hawaii, 1973), p. 25.

มีหน้าที่และความรับผิดชอบต่างกันอย่างไร เช่น เจ้าจะต้องเป็นเจ้า เสนาบดีจะต้องเป็น เสนาบดี เป็นต้น แต่ละคนต้องปฏิบัติหน้าที่ ๆ คนมีอยู่ และจะต้องทำใหญ่ที่อยู่ใดบ้างกับ เคารพเชื่อฟังคน³⁴ ฉะนั้น หลักกัทธิขงจื้อจึงมุ่งสอนให้คนยึดมั่นในขนบธรรมเนียมประเพณี โบราณ มีระบบอาวุโส เคารพเชื่อฟังผู้มีอาวุโสกว่า ซึ่งลักษณะเช่นนี้จะทำให้สังคมมีความ มั่นคง ปราศจากการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ทั้งสิ้น ผลประโยชน์จะตกอยู่กับผู้มีอำนาจ อันได้ แก่ ชนชั้นปกครอง เพราะชนชั้นปกครองจะพยายามรักษาอำนาจและสิทธิพิเศษของตนไว้ ไม่ให้ได้รับความกระทบกระเทือน การนำลัทธิขงจื้อมาใช้จะทำให้คนสามารถใช้อำนาจ เกิดขาดโคโดยไม่มีผู้โคโดยแย่ง

ลัทธิขงจื้อ เข้ามามีอิทธิพลต่อการศึกษาในญวนอีกครั้งหนึ่งอย่างเห็นได้ชัดใน รัชกาลจักรพรรดิฉินมางเป็นต้นมา ผู้ที่จะเข้ามารับราชการทุกคนต้องผ่านการสอบแข่งขัน ความรู้ในลัทธิขงจื้อเสียก่อน ซึ่งโคแก่ การสอบวิชาวรรณคดีในสมัยโบราณ ปรัชญาจีน การเขียนเรียงความ ศีลธรรม และบทวิจารณ์ของจีน³⁵ วิชาที่ชาวญวนต้องศึกษาตาม หลักสูตรเพื่อใ้หนานการสอบแข่งขันโค ประกอบด้วยวิชาวรรณคดี ความกลองแคว่น่าญ ในคานวาหะศิลป์ ปรัชญาจีนโบราณ ประวัติศาสตร์ และกวีนิพนธ์ ส่วนใหญ่เป็นการศึกษา แบบท่องจำ การศึกษาวิชาเหล่านี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ความรู้ลึกซึ้งเกี่ยวกับเรื่องราว ในอดีต เพื่อให้เป็นผู้มีศีลธรรมอันเป็นคุณสมบัติของผู้ที่จะทำการปกครองประเทศ³⁶ โดย

³⁴ Jean Chesneaux, Contribution à l'Histoire de la Nation Vietnamienne (Paris: Editions Sociales, 1955), p. 87.

³⁵ Virginia Thompson, French Indochina (London: George Allen & Unwin, 1937), pp. 26-27.

³⁶ Joseph Buttinger, The Smaller Dragon (New York: Frederick A. Praeger, 1958), p. 291.

ที่มีใ้มีการศึกษาในคานรัฐศาสตร์เลย

ระบบการศึกษาเช่นนี้ ช่วยหล่อหลอมให้คนมีความคิดละเอียดอ่อน มีวัฒนธรรมสูง มีความรักและความภูมิใจในชาติของตนจนกลายเป็นความหลงชาติ มองชาวตะวันตกอย่างดูถูกว่าเป็นเพียง "อนารยชน"³⁷ การศึกษาตามแบบลัทธิขงจื้อไม่สร้างความเจริญให้แก่ประเทศ เนื่องจากเป็นการศึกษาถึงของโบราณและอดีต ยังผลให้คนศึกษาไม่มีอิสระทางความคิด ขาดความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ไม่ส่งเสริมให้เป็นตัวของตัวเอง และไม่ก่อให้เกิดความงอกงามทางคานปัญญา ตลอดจนความเจริญทางการศึกษา นอกจากนี้การศึกษาแต่เรื่องในอดีต ไม่ทำให้คนปกครองประเทศสามารถแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบันได้ ยิ่งไปกว่านั้น จะทำให้ประเทศมีลักษณะเป็นสังคมปิด (Closed Society) ไม่เปิดโอกาสให้รับอารยธรรมสมัยใหม่เข้ามาในประเทศ เป็นการนำประเทศไปสู่การแยกตัวอยู่อย่างโดดเดี่ยว

อันที่จริงประเทศญวนมีโอกาสรับวิทยาการตะวันตกมาเป็นเวลานานแล้ว นับตั้งแต่จักรพรรดิยาหลง ทรงรับความช่วยเหลือจากชาวฝรั่งเศสในการปราบปรามกบฏไคเซินในพุทธศตวรรษที่ 24 (คริสต์ศตวรรษที่ 18) แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า จักรพรรดิยาหลงไม่ทรงสนพระทัยที่จะนำความเจริญก้าวหน้าของตะวันตกมาปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ชาวญวนไม่เคยได้รับการศึกษาวิทยาการสมัยใหม่ เช่น วิทยาศาสตร์ การทดลอง หรือเทคนิคใหม่ ๆ ขุนนางญวนเองก็ไม่เห็นความสำคัญของวิทยาการตะวันตก แต่กลับพยายามกีดกันมิให้ญวนรับอารยธรรมตะวันตก เนื่องจากมีความเห็นว่า ญวนสามารถดำรงรักษาประเทศให้อยู่ในสภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบันมาได้เป็นเวลานาน และหวังว่าญวนจะคงรักษาสภาพเช่นนี้ต่อไปได้ในอนาคตด้วย³⁸ การศึกษาตามแบบลัทธิขงจื้อนับว่าเพียงพอ

³⁷ Khoi, op. cit., p. 362.

³⁸ Buttinger, op. cit., p. 295.

ต่อการรักษาระเบียบในญวน การศึกษาวิทยาการสมัยใหม่จะทำให้สถาบันต่าง ๆ เกิดการเปลี่ยนแปลง ดังนั้นเมื่อจักรพรรดิเพียวตรีมีพระราชดำริที่จะให้ญวนได้เรียนรู้วิทยาการตะวันตก ขุนนางญวนจึงทำการคัดค้านอย่างแข็งขัน เพราะไม่ต้องการให้สังคมของญวนต้องเปลี่ยนแปลง³⁹

จะเห็นได้ว่า เจาชายสองนามทรงรับการศึกษาลัทธิขงจื้ออย่างเต็มที่ แม้ว่าพระองค์จะทรงมีพระสติปัญญาเฉลียวฉลาด แต่ก็ทรงปรารถนาเปลี่ยนแปลงในเรื่องโบราณ และเป็นฝ่ายอนุรักษ์นิยม ซึ่งเหมาะสำหรับประเทศที่ตัดขาดจากชาติอื่น ๆ แต่จะใช้ไม่ได้กับประเทศที่ต้องติดต่อหรือเผชิญหน้ากับนานาประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสถานการณ์ที่กำลังเป็นอยู่ในญวน

เมื่อพิจารณาการศึกษาของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เจาชายมินดง และเจาชายสองนามแล้ว จะเห็นว่าทั้งสามพระองค์ต่างทรงศึกษาวิชาความรู้ที่เป็นแบบฉบับประเพณีนิยมตามที่เคยปฏิบัติกันมาแต่ครั้งโบราณ กล่าวคือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงศึกษาวิทยาการที่เจ้านายในราชสำนักศึกษาอยู่ เจาชายมินดงทรงศึกษาเน้นหนักไปในทางพุทธศาสนา และเจาชายสองนามทรงศึกษาลัทธิขงจื้อ แต่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงได้รับการศึกษาเพิ่มเติมที่กว้างขวางและทันสมัยยิ่งไปกว่าอีกสองพระองค์ ไม่ว่าพระองค์จะทรงตระหนักถึงความจำเป็นของการศึกษาวิทยาการสมัยใหม่หรือไม่ก็ตาม แต่ผลที่ได้รับก่อให้เกิดผลคือต่อประเทศในอนาคต เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงติดต่อกับชาวตะวันตก ตลอดจนทรงศึกษาวิทยาการสมัยใหม่ ทำให้พระองค์ทรงมีพระเนตรพระกรรณกว้างขวาง ทรงทราบความเป็นไปของโลก และไม่ทรงยึดมั่นอยู่กับความรู้เรื่องในอดีตของประเทศ คุณสมบัติในข้อนี้ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงเด่นเหนือผู้อื่น

³⁹ Nguyen Phut Tan, A Modern History of Viet-Nam (1802-1954)

(Saigon: Nha Sach Khai-Tri, 1964), p. 183.

ในขณะที่คนส่วนใหญ่ยังได้รับการศึกษาน้อย บางก็ไม่รู้หนังสือ นอกจากนี้เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นครองราชบัลลังก์ พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์พระองค์แรกในทวีปเอเชียที่ทรงทราบภาษาอังกฤษเป็นอย่างดี ทรงกันขามกับเจาชายมินคังและเจาชายฮองนาม ความเป็นพุทธศาสนิกชนที่เคร่งครัดของเจาชายมินคังเพียงแต่ทำให้พระองค์ทรงทราบหลักธรรมในพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งเท่านั้น พระองค์มิได้ทรงนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อการปกครองประเทศในเวลาต่อมา และแม้ว่าความกรุณาและพระอุปนิสัยของพระองค์จะทำให้อังกฤษให้ความเกรงใจและเปลี่ยนท่าทีมาเป็นมิตรตอบมา แต่ก็ไม่อาจประกันได้ว่าพระองค์จะทรงอะลุ้มอล่วยให้แก่อังกฤษ นอกจากนี้ความเป็นนักปราชญ์ที่เชี่ยวชาญในลัทธิขงจื้อของเจาชายฮองนาม มีผลทำให้พระองค์นำวัฒนธรรมจีนยิ่งกว่าชาติใด ๆ ไม่เปิดโอกาสให้วัฒนธรรมตะวันตกมาติดต่อกับประเทศตะวันตก

การศึกษาวិทยาการสมัยใหม่ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ พระองค์ทรงศึกษาเพราะทรงสนพระทัยอยากจะได้เรียนรู้ โดยไม่มีแรงกระตุ้นหรือเหตุการณ์บังคับให้พระองค์จำต้องทรงศึกษา ถ้าจะพิจารณาถึงความจำเป็นแล้ว จะเห็นว่าเจาชายมินคังและเจาชายฮองนามควรที่จะศึกษาวิทยาการตะวันตกยิ่งไปกว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เนื่องจากในสมัยนั้นประเทศอังกฤษได้เข้ายึดพม่าภาคใต้ไปแล้ว และประเทศฝรั่งเศสเคยส่งเรือรบเข้ามาในประเศญวนเพื่อขู่ให้จักรพรรดิญวนปลดปล่อยมิชชันนารีฝรั่งเศสให้เป็นอิสระ แต่ประเทศไทยยังไม่เคยถูกคุกคามทางทหารจากประเทศมหาอำนาจ คงมีความสัมพันธ์อันดีต่อประเทศตะวันตก จึงอาจกล่าวได้ว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎแม้จะไม่ทรงทราบล่วงหน้าว่าจะได้ขึ้นครองราชบัลลังก์หรือไม่ ทรงมีคุณสมบัติเหมาะสมและทรงเตรียมพร้อมที่จะขึ้นครองราชย์มากกว่าเจาชายมินคังและเจาชายฮองนาม

ข้อที่ควรกล่าวถึงอีกประการหนึ่งก็คือ ในสมัยเดียวกับที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเจาชายมินคัง และเจาชายฮองนาม ยังมีใคร่ส่วยราชสมบัตินั้น บรรดาเจ้านายและขุนนางในประเทศพม่ากับประเทศญวนล้วนแต่มีพื้นฐานการศึกษาที่ไม่ต่างไปจากเจาชายมินคังและเจาชายฮองนาม ตลอดจนเป็นฝ่ายอนุรักษนิยมและต่อต้านชาวตะวันตก แต่สำหรับในประเทศไทยแม้จะมีเจ้านายและขุนนางหัวเก่าอยู่ ยังมีเจ้านายและขุนนางหลายท่านที่ได้รับการศึกษา

แบบตะวันตก เป็นผู้ทันสมัยและมีความก้าวหน้าทัดเทียมสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ บุคคลเหล่านี้โคจรตำแหน่งสำคัญ ๆ ของประเทศในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นผู้ร่วมเปิดประเทศ รับอารยธรรมตะวันตกอย่างเต็มที่ คนสำคัญได้แก่ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เจ้าฟ้ากรมหลวงวงศาธิราชสนิท หลวงสิทธิไชยเวรุ (ช่วง บุนนาค) และนายโหมต อดาทยกุล เป็นต้น⁴⁰

สำหรับพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ หรือสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎนั้น พระองค์ทรงศึกษาภาษาอังกฤษจากมิชชันนารี จนสามารถร่ำได้ทุกอย่างคล่องแคล่ว⁴¹ พระองค์ทรงสนพระทัยการศึกษาวิทยาการตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในคานวิทยาศาสตร์ และเครื่องจักรกล พระองค์มักทรงยืมหนังสือหรือขอคำปรึกษาเกี่ยวกับวิชาเคมี ไฟฟ้า การถ่ายรูป และเรื่องอื่น ๆ จากหมอสื่ออยู่เสมอ⁴² เจ้าฟ้ามงกุฎทรงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ จากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงบังคับบัญชาทหารปืนใหญ่ ทำให้พระองค์ทรงชวนชายศึกษาวิชาทหารอย่างยุโรป และยังได้ทรงศึกษาการต่อเรือกำปั่นรบ จนทรงสามารถต่อเรือกลไฟขึ้นได้เป็นครั้งแรกในประเทศไทย⁴³ พระอัจฉริยภาพทางคานการต่างประเทศและคานวิทยาการสมัยใหม่ของ

⁴⁰ ธีรราช สุทธิสงคราม, สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ มหาบุรุษ เล่ม 1 (พระนคร: โรงพิมพ์เทพไพศาล, 2504), หน้า 192-193. และ Virginia Thompson, Thailand, the New Siam (2d ed., New York: Paragon Book Reprint Corporation, 1967), p. 34.

⁴¹ Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam, Vol. I (London: Oxford University Press, 1969), p. 446.

⁴² Feltus, op. cit., p. 55.

⁴³ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 13, ค่านานวังหน้า (พระนคร: องค์การคานของคุรุสภา, 2507), หน้า 91.

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี จะนำประเทศไทยให้เจริญก้าวหน้าตามแบบประเทศตะวันตก แต่หลังจากที่พระองค์ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระองค์ก็บริหารงานเล็กน้อยในวิชาการเดินเรือ วิชาช่างเครื่องยนตกลไก ตลอดจนไม่ทรงเกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมือง และทรงหันเหพระจริยาวัตรของพระองค์ไปตามความพอใจพระทัย⁴⁴ ทำให้กิจการด้านต่าง ๆ ที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณีทรงริเริ่มไว้ไม่ได้รับการเอาใจใส่และสนับสนุนเท่าที่ควร

ส่วนเจ้านายและขุนนางท่านอื่น ๆ คือ เจ้าฟ้ากรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงศึกษาวิชาแพทยแผนปัจจุบันจากหมอเฮาส์ หลวงสิทธิไชยเวร ซึ่งต่อมาคือสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ได้เรียนวิชาต่อเรือกำปั่นและภาษาอังกฤษ และนายโหมคณาตยกุล ซึ่งต่อมาคือ พระยากระษัตริย์โกศล ได้เรียนวิชาช่างกลและวิชาเคมี

เจ้านายและขุนนางที่มีหัวก้าวหน้าเหล่านี้ มีส่วนช่วยให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบความสำเร็จในการเปิดประเทศให้ทันสมัย เพราะลำพังพระองค์เองอาจทำงานไม่บรรลุถึงเป้าหมายที่ทรงพระราชดำริไว้ เนื่องจากอาจทรงประสบอุปสรรคจากเจ้านายและขุนนางหัวเก่า

การตระหนักถึงภัยจากประเทศมหาอำนาจตะวันตก

ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าน้องนางเธอ และจักรพรรดิคือคิงนั้น ประเทศไทย พม่า และญวน ได้มีการติดต่อกับประเทศตะวันตกมาก่อนแล้ว ที่สำคัญมี 2 ประเทศ คือ ประเทศอังกฤษ และประเทศฝรั่งเศส แต่พระมหากษัตริย์

⁴⁴ประภัสสร บุญประเสริฐ, "ขอบเขตพระอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516), หน้า 197.

พม่าหรือ จักรพรรดิฉวน ทรงมีท่าทีต่อประเทศตะวันตกไม่ค่อยเป็นมิตรด้วย เนื่องจาก การดำเนินพระราชโบายเปิดประเทศ และต่างได้รับการคุกคามจากประเทศอังกฤษหรือ ฝรั่งเศส ในขณะนั้นประเทศไทย พม่า และฉวน แลวแต่เผชิญภัยจากลัทธิจักรวรรดินิยมของ ประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งกำลังดำเนินนโยบายขยายอาณานิคมมาทางซีกโลกภาค ตะวันออกในพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา

ระหว่าง พ.ศ. 2328 - 2368 (ค.ศ. 1785 - 1826) บริษัทอินเดียตะวันออก ของอังกฤษ ซึ่งทำการค้าอยู่ในทวีปเอเชีย มีบทบาททางด้านการเมืองมากขึ้น จนกระทั่ง ทำให้ประเทศอังกฤษไครครอบครองดินแดนส่วนต่าง ๆ อันได้แก่ อินเดีย เกาะปีนัง มะละกา พรอวินส์ เวลเดสลิย์ สิงคโปร์ และแควนยะไซ แควนตะนาวศรี ดินแดนทาง ชายฝั่งของพม่าตามลำดับ⁴⁵ การขยายอำนาจของประเทศอังกฤษในเอเชียตะวันออก เฉียงใต้มีผลกระทบต่อประเทศไทย คือ ไทยเริ่มเผชิญหน้าโดยตรงกับอังกฤษ ทั้งทางคาบคะวันตกและคาบไคของประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางภาคไคนั้น ไทยถือว่าตนเป็นเจ้าของประเทศราชในหัวเมืองมลายูบางรัฐ เช่น รัฐไทรบุรี เประ กลันตัน และ ตรังกาบูอยู่ อังกฤษเองก็ทราบถึงฐานะของไทยในหัวเมืองมลายูเหล่านี้ แต่อังกฤษ พยายามหาทางซัดหรือลคอิทธิพลของไทยในดินแดนดังกล่าวเพื่ออังกฤษจะได้เข้ามาแทน ที่ ดังจะเห็นได้จากการส่งนาย จอห์น ครอบเฟิร์ด เข้ามาไทย เมื่อ พ.ศ. 2365 (ค.ศ. 1822) จุดประสงค์ของหนึ่งก็เพื่อเจรจาเกี่ยวกับฐานะของสุลต่านไทรบุรี และต่อมาใน พ.ศ. 2369 (ค.ศ. 1826) รอยเอก เฮอร์ เบอริ้น ไคมาเจรจากับไทย นอกจากจะขอ ทำสนธิสัญญาทางไมตรีและพาณิชย์กับไทยแล้ว ยังชักชวนให้ไทยทำความตกลงในปัญหา ไทรบุรีและรัฐมลายูอื่น ๆ อีกด้วย⁴⁶ ผลของการเจรจาในครั้งนี้ ไทยตกลงจะไม่เข้า-

⁴⁵ John F. Cady, Southeast Asia, Its Historical Development (New York: McGraw-Hill, 1964), pp. 303-304.

⁴⁶ Rong Syamananda, A History of Thailand (Bangkok: Thai Watana Panich, 1973), p. 114.

แพทช์แห่งการค้ำของอังกฤษในรัฐมลายู นอกจากนี้ไทยยังรับรองว่าเกาะปีนังและพรอวินส์
เวสต์เสลีย์ เป็นของอังกฤษอย่างเป็นทางการ ส่วนอังกฤษรับรองอำนาจของไทยเหนือ
รัฐไทรบุรีและจะไม่ยอมให้เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) มารบกวไทยในพระราชอาณา-
จักร แต่ไทยต้องยอมให้ชาวเกาะหมากหาซื้อเสบียงอาหารจากรัฐไทรบุรีได้โดยไม่ต้อง
เสียภาษีอากร อีกประการหนึ่ง ไทยและอังกฤษตกลงจะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการปกครอง
ในรัฐเประ โดยให้พระยาเประมีอำนาจจัดการปกครองได้ตามอำเภอใจ⁴⁷ นับเป็นอีก
ก้าวหนึ่งที่อังกฤษกำลังจะเข้าแทนที่ไทยทางคานเศรษฐกิจ และค่อย ๆ เพิ่มอำนาจทาง
คานการเมืองในรัฐมลายูทั้งหมด

เสนาบดีไทยเริ่มตระหนักแล้วว่า ชาวอังกฤษอาจจะทำอันตรายในการติดต่อกับ
หากวัย เพราะไม่เพียงแต่จะเป็นผู้ที่มีความสามารถที่สุดแล้ว ยังเป็นคนที่มีความทะเยอ
ทะยานมากที่สุด ในบรรดาชนชาติยุโรปที่ไปมาค้าขายในตะวันออก⁴⁸ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง
หลังจากที่ประเทศอังกฤษทำสงครามไคชัยชนะพม่าใน พ.ศ. 2368 ก็ยิ่งเห็นภัยจาก
ประเทศอังกฤษกำลังมาไกลตัว ดังนั้นเมื่อลอร์ดแอมเฮิร์สต์ ผู้สำเร็จราชการอินเดียส่ง
รอยเอก เฮนรี เบอร์นีย์ เขามาขอทำสนธิสัญญาทางไมตรีและพาณิชย์กับไทย เสนาบดีและ
ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ มีกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (กรมหมื่นศักดิ์พิลาเสพ) เป็นต้น⁴⁹

⁴⁷ หลวงอุดมสมบัติ, จดหมายเหตุอุดมสมบัติ พร้อมด้วยอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาค้ำจรงราชานุภาพ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมพลทิฆัมพร โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระรัตนธัชมุนี (อิสสรญาณเถร) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ 31 พฤษภาคม 2505), หน้า 22 - 23.

⁴⁸ John Crawford, Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochinchina (London: Oxford University Press, 1967), pp. 141-142.

⁴⁹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 33, บูรพภาคพระบรมมณฑล เจดิมพระเกียรติพระ-
นั่งเกล้า ๑ (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2510), หน้า 109.

กราบทูลให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับทำสนธิสัญญากับอังกฤษ เนื่องจากเกรงว่าถ้าไทยไม่ตกลงควย ".....เมื่อพูดกลับไปแล้วก็คงหาเหตุผลพาโลต่าง ๆ ควยเขตแดนอังกฤษติดต่อกันไกล เคียงเข้ามาทั้งทางทะเลและทางบก แล้วจะระวังยาก..."⁵⁰ กล่าวไต่ถามความสำเร็จของเบอร์นี ในครั้งนั้นสืบเนื่องมาจากความกลัวจากฝ่ายไทยว่า อังกฤษจะหาทางบีบบังคับให้ไทยเปิดประตูทำการค้าควย ซึ่งอาจมีผลให้ไทยต้องทำสงครามกับอังกฤษ ฉะนั้น การยอมเจรจากับอังกฤษจึงทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอังกฤษ เป็นไปฉันมิตร

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าไทยได้ตกลงทำสนธิสัญญากับประเทศอังกฤษ และต่อมา กับประเทศสหรัฐอเมริกา แต่ควยเหตุที่ไทยมีความระแวงต่อประเทศตะวันตก ทำให้ของไทยต่อประเทศเหล่านี้จึงยังคงมีลักษณะเฉื่อยชา (passive) จากสนธิสัญญาทั้งสองฉบับ ประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริกาไม่ได้รับผลประโยชน์จากไทยมากเท่ากับที่ชาวจีนได้รับ เพราะปรากฏว่าชาวจีนได้รับสิทธิพิเศษต่าง ๆ มากมาย อาทิเช่น การได้รับยกเว้นจากการเสียภาษีปากเรือ การได้รับอนุญาตให้ทำการซื้อขายที่ดินหรือที่อยู่อาศัยในไทยได้ การได้รับอนุญาตให้ทำการซื้อสินค้าจากที่ต่าง ๆ ภายในประเทศ การได้รับอนุญาตให้ประมูลสินค้าต่าง ๆ และอื่น ๆ⁵¹ นอกจากนี้พระเจ้าแผ่นดินและขุนนางชั้นสูงของไทยยังคงทำการค้าผูกขาดอยู่เช่นเดิม อาจพิจารณาได้ว่า ไทยยังไม่เต็มใจที่จะติดต่อกำการค้ากับประเทศตะวันตก ทำให้เกิดปฏิกิริยาจากประเทศคู่สัญญา ซึ่งอาจให้ผลร้ายต่อประเทศไทย

ในเวลาเดียวกับที่ประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใตกำลังเผชิญภัยจากประเทศมหาอำนาจตะวันตกอยู่นั้น จีนเป็นอีกประเทศหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใตที่ได้รับก่ำรกดคั้นจาก

⁵⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, เล่ม 1 (พระนคร: องค์การค้ำของครุสภา, 2504), หน้า 31.

⁵¹ Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam, Vol. II (London: Oxford University Press, 1969), p. 205.

ประเทศตะวันตก ชาวยุโรป เป็นคนว่าชาวโปรตุเกส ชาวอังกฤษ ชาวฝรั่งเศส ชาว
 ฮอลันดา ชาวเดนมาร์ก และชาวสวีเดน ไคมาคาศายที่เมืองกวางตุ้งในประเทศจีน ได้
 เกิดข้อขัดแย้งกันขึ้นระหว่างเจ้าพนักงานจีนและพ่อค้าฝรั่งในเรื่องการเก็บภาษีสินค้า
 เขา ภาษีสินค้าขาออกที่จีนวางอัตราสูง⁵² ตลอดจนข้อกำหนดทางการค้าที่จีนตั้งตาม
 อำเภोजิตนเอง ชาวอังกฤษซึ่งเป็นผู้นำการค้าทางทะเลพยายามเจรจากับจีนเพื่อขอ
 ผ่อนผันข้อจำกัดทางการค้า แต่ไม่เป็นผล นอกจากนี้ยังเกิดข้อพิพาทเกี่ยวกับเรื่องฝิ่น
 เนื่องจากรัฐบาลจีนไม่ต้องการให้พ่อค้าฝรั่งนำฝิ่นเข้ามาขายในประเทศ เพราะเห็นว่า
 ฝิ่นเป็นยาเสพติดที่ทำลายสุขภาพและศีลธรรมของประชาชน และเมื่อชาวจีนคิดฝิ่นกันมาก
 ขึ้น ก็จำเป็นต้องสั่งซื้อฝิ่นเข้าประเทศเป็นจำนวนมาก ทำให้เงินตราจีนหลังไหลออกนอก
 ประเทศ⁵³ ดังนั้นจักรพรรดิจีนจึงทรงประกาศห้ามนำฝิ่นเข้าประเทศ แต่ยังคงมีพ่อค้าที่
 ละเมิดคำสั่งประกาศลักลอบนำฝิ่นเข้ามาขาย โดยการคิดสินบนเจ้าพนักงานจีน พระเจ้า
 เถากวางจึงทรงแต่งตั้งหลินซื่อสู (Lin Tze-hsu) เป็นผู้นำการกวาดล้างการค้า
 ฝิ่น ใน พ.ศ. 2382 (ค.ศ. 1839) หลินซื่อสูออกคำสั่งให้ชาวต่างประเทศที่มีฝิ่นในครอบ
 ครองนำฝิ่นมามอบให้แก่ทางการเพื่อทำลายเสีย และให้พ่อค้าเหล่านั้นสัญญาว่าจะไม่นำ
 ฝิ่นเข้าประเทศจีนอีก กับทั้งยังสั่งจ้องจำชาวต่างประเทศในเมืองกวางตุ้ง วิกฤตกาลต่อ
 มาที่ทำให้จีนกับอังกฤษเกิดการสู้รบกันคือ กลาสีเรืออังกฤษโค่นชาวจีนตายที่ฝั่งเกาตุน
 เมื่ออังกฤษปฏิเสธที่จะมอบตัวผู้กระทำความผิดให้ หลินซื่อสูจึงมีคำสั่งให้เรือรบจีนแล่นไปยัง

⁵²ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี, ประวัติศาสตร์สากลยุคปัจจุบัน (ค.ศ. 1453 - 1914) (พระนคร: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2515), หน้า 165.

⁵³Kenneth Scott Latourette, The China, Their History and Culture (New York: The Macmillan Company, 1951), p. 345.

ฐานทัพนาวิของอังกฤษที่เกาะฮ่องกง ไซก่าล้งจับตัวผู้ถูกกล่าวหา⁵⁴ ทำให้เกิดการปะทะกันทางอาวุธระหว่างจีนกับอังกฤษ กลายเป็นสงครามฝิ่น (Opium War) ระหว่าง พ.ศ. 2382-2385 (ค.ศ. 1839-1842) ผลของสงครามจีนเป็นฝ่ายแพ้จักรพรรดิไคกวางทรงยินยอมทำสนธิสัญญานานกิง (Treaty of Nanking) เพื่อยุติสงครามกับอังกฤษ เมื่อวันที่ 29 สิงหาคม พ.ศ. 2385

จากสนธิสัญญานานกิง จีนต้องยอมเปิดเมืองท่า 5 แห่ง ได้แก่ เมืองกวางตุ้ง เอ๋อหมิง ฟูเจา นิงโป และเซี่ยงไฮ้ ให้ชาวอังกฤษได้พำนักและทำการค้า นอกจากนี้การติดต่อกันระหว่างชาวอังกฤษและเจ้าพนักงานจีนจะต้องดำเนินไปด้วยความเสมอภาค ยิงไป กวานั้นจีนต้องกำหนดอัตราภาษีสินค้าขาเข้า ภาษีสินค้าขาออกให้แน่ชัดและยุติธรรม⁵⁵ ในสนธิสัญญายังได้ระบุถึงการปฏิบัติต่อชาติที่ได้รับความอนุเคราะห์ยิ่ง (most-favored nation treatment) และสิทธิสภาพนอกอาณาเขตจากอำนาจศาลสูงสุดของอังกฤษในประเทศจีน หลังจากนั้นประเทศตะวันตกอื่น ๆ เช่น สหรัฐอเมริกา ฝรั่งเศส เบลเยียม สวีเดน นอร์เวย์ และรัสเซีย ได้เรียกร้องให้จีนทำสนธิสัญญากับตน โดยที่จีนต้องให้สัมปทานอย่างเดียวกับที่ให้แก่อังกฤษ ประเทศเหล่านี้ได้รับสิทธิพิเศษหลายประการ ที่สำคัญได้แก่ สิทธิพิเศษจากศาลสูงสุด จากการได้สัมปทานจากการเดินเรือและการจอดเรือรบของต่างประเทศ จากการกำหนดอัตราภาษี จากการค้าตามชายฝั่งและจากการเดินเรือ⁵⁶ ยิ่งไปกว่านั้นประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสยังพยายามขยายอิทธิพลเพิ่มขึ้นใน

⁵⁴Dun J. Li, The Ageless China (New York: Charles Scribner's Sons, 1971), p. 393.

⁵⁵Latourette, op. cit., p. 346.

⁵⁶Chiang Kai-Shek, China's Destiny (London: Dennis Dobson Ltd., 1947), pp. 56-58.

ประเทศจีนควบคุมการใช้สิทธิพิเศษของศาลกงสุล ทำให้อำนาจอธิปไตยและเศรษฐกิจของจีนต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจของชาติต่าง ๆ แม้ว่าจะมีไคเสี่ยเอกราชอย่างเป็นทางการก็ตาม

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในประเทศจีน แสดงถึงการใช้กำลังทางทหารในประเทศที่เป็นปฏิปักษ์ต่อประเทศมหาอำนาจควย "นโยบายเรือปืน" (gunboat policy)⁵⁷ เพื่อบีบบังคับให้ประเทศนั้น ๆ เปิดประเทศและยอมปฏิบัติตามขอเรียกร้องของตน ฉะนั้น การเปลี่ยนแปลงทางกานเศรษฐกิจหรือการเมื่อมีใ้มาจากกรริเริ่มของผู้เป็นเจ้าของประเทศ หากแต่ประเทศตะวันตกเป็นผู้จัดการเปลี่ยนแปลงให้สอดคล้องกับผลประโยชน์ของตน

แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎจะไม่ทรงมีส่วนเกี่ยวข้องกับการบริหารประเทศ เพราะกำลังทรงผนวชอยู่ แต่พระองค์ทรงมีบทบาทในฐานะเป็นผู้สังเกตการณ์ และทรงมีเวลามากมายในการศึกษาฐานะของประเทศไทย⁵⁸ และความปรารถนาของประเทสมหาอำนาจ การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎไ้ทรงทอดพระเนตรหนังสือพิมพ์จากสิงคโปร์ ทำให้พระองค์ทรงทราบข่าวสงครามฝิ่น ตลอดจนทราบถึงแสนยานุภาพทางอาวุธของประเทศอังกฤษ โดยจะเห็นได้ว่า จีนซึ่งเป็นประเทศที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในทวีปเอเชียยังไม่สามารถเอาชนะประเทศตะวันตกได้ เพราะฉะนั้น หากประเทศไทยยังคงดำเนินนโยบายปิดประเทศ ก็อาจส่งผล

⁵⁷ ในสมัยการสำรวจทางทะเล ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา ประเทศมหาอำนาจทางทะเลจะคิดเป็นประจำเรือของตน นโยบายเรือปืนนี้เป็นสิ่งจำเป็นต่อการขยายอาณานิคมตามฐานทัพนาวิต่าง ๆ จะมีเรือปืนอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น บริเวณน่านน้ำในทะเลจีน มีกองเรือรบของกองทัพเรืออังกฤษประจำการอยู่ จาก Chamber's Encyclopedia, Vol. VI (London: Pergamon Press, 1966), p. 167.

⁵⁸ Thompson, Thailand: The New Siam, p. 35.

สะท้อนต่อเอกราชของประเทศได้

ไทยยังได้รับความตระหนกตกใจจากการกระทำของ นายฮันเตอร์ (Hunter) ชาวอังกฤษที่เข้ามาทำการค้าอยู่ในกรุงเทพฯ ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบอร์นี อันเนื่องมาจากความไม่พอใจระบบการค้าของไทย โดยเฉพาะในเรื่องการค้าผูกขาด นายฮันเตอร์ เคยร้องเรียนไปยังเมืองปีนังและทางอินเดีย เพื่อขอให้อังกฤษแก้ไขสนธิสัญญาเบอร์นี ต่อมาใน พ.ศ. 2387 (ค.ศ. 1844) นายฮันเตอร์ ได้เกิดชอบมาดหมางใจกับไทย⁵⁹ จนถูกเนรเทศออกจากประเทศ นายฮันเตอร์ ได้ขู่ไทยว่า จะฟ้องร้องต่อรัฐบาลอังกฤษให้นำเรือกำปั่นรบเข้ามาชำระความ ความขบถนี้แสดงว่าชาวอังกฤษเองก็ตระหนักในความเปิ่นมหาอำนาจของประเทศอังกฤษ เห็นว่าอังกฤษจะสามารถชิงกำดั่งมั่งคั่งมิให้ไทยยอมกระทำตามความต้องการของคนใด เป็นการประพุดติคนเหมือนคนพาล อย่างไรก็ตาม เมื่อไทยได้รับคำขู่จากนายฮันเตอร์ก็มีใจนิ่งนอนใจ เพราะเกรงว่าอังกฤษจะนำเรือรบเข้ามาทำร้ายไทยจริง ๆ ยังผลให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเตรียมการป้องกันประเทศบริเวณปากอ่าวไทย พระองค์ทรงมีรับสั่งให้ทำไชซึ่งแม่น้ำเพื่อมิให้เรือรบของอังกฤษเข้ามาในแม่น้ำเจ้าพระยาได้ และโปรดให้กรมหลวงวรวงศ์วรเขตไปสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ เสริมป้อมมหาสังหาร ป้อมเพชรหึงขึ้นอีกชั้นหนึ่ง และทำปึกกาขึ้นที่หน้าเมืองอีก 2 ตำบล ชื่อปึกกาวงเคื่อน และที่เมืองสมุทรปราการโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังซึ่งว่าที่สมุหพระกลาโหมไปทำปึกกาอีก 3 ฟากแม่น้ำ ต่อปึกกาป้อม

⁵⁹ ชอบมาดหมางใจนี้เกิดขึ้นเนื่องจากนายฮันเตอร์ นำเรือกำปั่นไฟเข้ามาขายในกรุงเทพฯ 1 ลำ ราคา 2,000 ชั่ง เมื่อเจ้าพนักงานฝ่ายไทยไม่ซื้อ นายฮันเตอร์ก็พุดหยาบขาวว่า ในหลวงรับสั่งถ้าเจ้าพนักงานไม่ซื้อ ตนจะนำเรือไปผูกไว้ที่หน้าท่าหนักหน้า เมื่อความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงขัดเคือง และโปรดให้ขัมได้ นายฮันเตอร์ไม่ให้อยู่ในบานเมือง จาก เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, เล่ม 2 (พระนคร: องค์การการค้าของคุรุสภา, 2504), หน้า 93.

นาคราชลงไป ชื่อว่าปีกกาพิบสมุทร⁶⁰

คำร้องเรียนของนายฮันเตอร์ ทำให้หอการค้าสิงคโปร์ส่งเรื่องไปยังรัฐบาลอังกฤษ เสนอว่าควรมีการปรับปรุงแก้ไขสนธิสัญญาเก่ากับไทยใหม่ โดยให้มีการตั้งกงสุลขึ้นในประเทศไทย เพื่อคอยคุ้มครองผลประโยชน์ของชาวอังกฤษ นอกจากนี้ชาวอังกฤษควรมีสิทธิซื้อที่ดินในประเทศไทยได้⁶¹ ข้อเสนอนี้ตรงกับความคิดของรัฐบาลอังกฤษ ซึ่งหลังจากที่โคลงนามในสนธิสัญญานานกิงกับจีน โดยที่อังกฤษมีข้อได้เปรียบหลายอย่าง เช่น การได้สิทธิสภาพนอกอาณาเขต เป็นต้น อังกฤษต้องการได้สิทธิพิเศษอย่างเดียวกันในประเทศไทย กับต้องการเจรจาขอลดภาษีค่าปากเรือจากไทย⁶² ค่ายเหตุนี้ เซอร์ เจมส์ บรูค จึงได้รับการแต่งตั้งจากสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรีย ~~บรมราชินีนาถแห่งอังกฤษ~~ ใหม่มาเจรจาขอแก้ไขสนธิสัญญาเก่ากับไทย ใน พ.ศ. 2393 (ค.ศ. 1850) เพื่อจะทำให้ขอเสนอของอังกฤษเป็นที่ยอมรับ อังกฤษได้ไชยยุทธวิธีนโยบายเรือปืน โดยให้บรูคนำเรือรบสฟิงซ์ (Sphinx) และเรือรบเนเมซิส (Nemesis) ติดตามเขามาควย แมว่าไทยจะถูกอังกฤษขู่ขู่ขู่ แต่ไทยก็ไม่ตกลงแก้ไขสนธิสัญญาตามที่อังกฤษเรียกร้อง กลับดำเนินนโยบายตามแบบจีนก่อนสมัยสงครามฝิ่น ซึ่งตามบรูคนำเรือรบเขามามากกว่านั้น เขาอาจนำเรือรบไปควายไทย เพื่อบังคับให้ไทยยอมแก้ไขสนธิสัญญาเก่าเป็นได้ ความล้มเหลวของบรูคทำให้เขามีทัศนคติที่ไม่ดีต่อไทย ดังจะเห็นได้จากการที่บรูคกล่าวถึงไทยไว้ว่า "...รัฐบาลไทยอวดดีเหมือนกับรัฐบาลจีน ตามรายงานที่ได้รับ พระมหากษัตริย์ทรงเป็นภัยต่อชาวยุโรป..."⁶³ นอกจากนี้บรูคยังได้รายงานไปยังรัฐบาลอังกฤษพร้อมกับเสนอ-

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

⁶¹ M.L. Manich Jumsai, History of Anglo-Thai Relations (Bangkok: Chalermnit, 1970), p. 41.

⁶² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 33, หน้า 112.

⁶³ O. Frankfurter, "The Mission of Sir James Brooke to Siam," JSS, Vol. VIII (Part III), May 1912, p. 27.

แนะนำ การแสดงออกในลักษณะสงครามเท่านั้นจึงจะทำให้ไทยยอมเปลี่ยนแปลง⁶⁴ การจากไปอย่างกระตั้นหันของเซอร์ เจมส์ บรุก ทำให้คนไทยพากันคิดไปว่าในไม่ชามรุกจะกลับมาจากฮ่องกงพร้อมด้วยกองเรือรบอังกฤษเป็นแน่ ปรากฏว่าข้อวิตกของไทยเป็นจริง เนื่องจากรัฐบาลอังกฤษมีคำสั่งให้บรุกกลับมาประเทศไทยอีกพร้อมกับเรือรบจากกองทัพของอังกฤษที่ประเทศจีน และในคราวนี้คนไทยยังไม่ยอมแก้ไขสนธิสัญญาอีกทีให้บรุกใช้อำนาจเหมือนกับที่อังกฤษได้กระทำมาแล้วในประเทศจีน เพื่อบังคับให้ไทยยอมทำสนธิสัญญาตามที่อังกฤษต้องการ⁶⁵ แต่เดอญไทยเปลี่ยนรัชกาลใหม่ อังกฤษจึงระงับคำสั่งนี้ เพราะคาดวาทพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะทรงเต็มพระทัยเจรจาดวยสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงทราบผลของการเจรจาในครั้งนั้นเป็นอย่างดี เนื่องจากพระองค์ทรงได้รับมอบหมายจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เป็นผู้สอบทานร่างหนังสือตอบ เซอร์ เจมส์ บรุก จากตัวอย่างในประเทศจีนหรือในประเทศพม่า ทำให้พระองค์ทรงพระราชดำริว่า ไทยควรยอมผ่อนผันตามความประสงค์ของอังกฤษ พระองค์ทรงมีพระราชดำริว่า ถ้าทูตอังกฤษและสหรัฐอเมริกากลับมาขอแก้ไขสนธิสัญญาอีก ประเทศทั้งสองจะได้รับการต้อนรับเป็นอย่างดี และจะได้ทำสนธิสัญญาที่เปลี่ยนแปลงไปในทางก้าวหน้าขึ้น⁶⁶

ขณะนั้นทางญวนก็กำลังได้รับการคุกคามจากประเทศฝรั่งเศส ใน พ.ศ. 2390 (ค.ศ. 1847) ฝรั่งเศสได้เสนอหมายเวียนเข้าระดมยิงเมืองท่าตุรานของญวน เพื่อแก้แค้นที่จักรพรรดิญวนทรงกดขี่ข่มเหงมิชชันนารีชาวฝรั่งเศส สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีพระ-

⁶⁴D.G.E. Hall, A History of South East-Asia (London: Macmillan, 1964), p. 440.

⁶⁵ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62, หน้า 217.

⁶⁶Straits Times, and Singapore Journal of Commerce (Tuesday, August 29, 1854), p. 5.

ราชคำริเห็นว่า มีประเทศมหาอำนาจล้อมรอบไทยอยู่ถึง 2-3 ด้าน ถึงแม้ไทยจะมีเงินซื้อเรือรบสักร้อยลำ ก็คงไม่สามารถต่อสู้กับประเทศมหาอำนาจได้ เนื่องจากไทยไม่สามารถซื้อเรือรบหรือผลิตอาวุธขึ้นเองได้ หากแต่ยังต้องพึ่งพาประเทศตะวันตกอยู่มาก แม้ว่าไทยจะมีเงินมากพอที่จะจัดหาอาวุธยุทโธปกรณ์ แต่ประเทศมหาอำนาจอาจเลิกขายให้แก่ไทย หากประเทศเหล่านั้นมีความรู้สึกที่ไทยกำลังสะสมอาวุธ ฉะนั้นอาวุธอย่างเดียวกับที่ไทยจะหามาใช้ได้ก็คือ ปาก และจิตใจของเราที่จะแสดงปัญญาเพื่อคุ้มครองป้องกันประเทศให้โดยล⁶⁷ นับว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงทอดพระเนตรปัญหาคความอยู่รอดของประเทศไทยด้วยสายพระเนตรที่เป็นจริง พระองค์ทรงทราบดีว่าประเทศมหาอำนาจตะวันตกมีแสนยานุภาพทางอาวุธที่เหนือกว่าไทยมาก ไม่มีทางที่ไทยจะปรับปรุงให้ทัดเทียมเพื่อจะใช้เป็นกำลังในการเจรจาต่อรองกับประเทศตะวันตก หนทางเดียวที่ไทยพอจะหามาได้ก็คือ การใช้สิ่งที่ตนมีอยู่ให้เกิดประโยชน์และเป็นผลดีต่อประเทศ นั่นก็คือการใช้สติปัญญาและการใช้วิถีทางการทูต

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักว่าประเทศตะวันตกมีความเจริญก้าวหน้ากว่าไทย และเป็นพวกเดียวกันที่จะเป็นอันตรายต่อไทยในอนาคต ก่อนที่พระองค์จะเสด็จสวรรคต ทรงมีรับสั่งว่า "... การศึกสงครามข้างญวนข้างพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีก็อยู่แต่ข้างฝรั่ง ในหวังให้คืออย่าให้เสียให้แก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่ควรคิดจะเรียนเอาไว้ ก็ให้เขาอย่างเขา แต่อย่าให้มันถือเลื่อมใสไปทีเดียว..."⁶⁸

ภัยจากประเทศมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะจากประเทศอังกฤษในพม่า เริ่มเห็นได้อย่างเด่นชัด ภายหลังจากที่พม่าต้องพ่ายแพ้อังกฤษในสมัยสงครามครั้งแรก เพราะ

⁶⁷ Moffat, *op. cit.*, pp. 24-25.

⁶⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, เล่ม 2, (พระนคร: องค์การคชาของคุรุสภา, 2504), หน้า 188.

เป็นการกระทบกระเทือนต่อเอกราชของประเทศโดยตรง จากสนธิสัญญาปันคาโบ พม่า
 กองสูญเสียดินแดนชายฝั่งทางภาคใต้ นอกจากนี้พม่ายังถูกบังคับตามความในมาตราที่ 7
 ให้เจรจาทำสนธิสัญญาทางพาณิชย์กับอังกฤษ พร้อมกับให้มีทูตของอังกฤษมาประจำอยู่ใน
 พม่าได้⁶⁹ จากมาตรานี้จะเห็นว่า อังกฤษเคยส่งผู้แทนมาเจรจาทำความตกลงในเรื่อง
 ค้างกล่าวมาแล้ว ตั้งแต่ พ.ศ. 2348 (ค.ศ. 1795) แล้ว แต่ไม่เคยได้รับผลเป็นที่น่าพอ
 ใจ เนื่องจากพระเจ้าแผ่นดินพม่าไม่ทรงประสงค์ที่จะดำเนินการความสัมพันธ์ใด ๆ กับ
 ประเทศตะวันตก จนกระทั่งกองทัพประเทศอังกฤษบีบบังคับพม่าด้วยการชนะสงคราม ซึ่ง
 ในฐานะผู้ชนะ อังกฤษเป็นฝ่ายได้เปรียบ เพราะสามารถเรียกร้องตามสิ่งที่ตนต้องการได้
 การทำสนธิสัญญาทางพาณิชย์ระหว่างพม่าและอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2369 ตั้งอยู่
 บนพื้นฐานของความเสมอภาค กล่าวคือ ประเทศทั้งสองจะยินยอมให้พอลาของแต่ละ
 ฝ่ายเข้ามาค้าขายและเดินทางโดยเสรีในดินแดนของตน นอกจากนี้พม่าจะวางกำหนด
 อัตราภาษีจากเรือทุกลำที่เข้ามาจอดในเมืองท่าตามสมควร โดยคิดตามขนาดน้ำหนักเรือ⁷⁰
 ฉะนั้นแต่ละฝ่ายต่างได้รับผลประโยชน์จากการค้าซึ่งกันและกัน

ในด้านการกำหนดให้มีตัวแทนถาวรประจำอยู่ในพม่านั้น พม่าจำเป็นต้องระวังก
 ตัวให้มาก เพราะตัวแทนทางการเมืองของอังกฤษจะต้องคอยดูแลและรักษาผลประโยชน์
 ของอังกฤษยิ่งไปกว่าการรักษาสัมพันธไมตรีกับพม่า ดังปรากฏว่า เมื่อร้อยเอก เฮนรี
 เบอริส ได้รับการแต่งตั้งจาก ลอร์ดวิลเลียม คาเวนดิช เบนทิงค์ (Lord William
 Cavendish Bentinck) ผู้สำเร็จราชการอินเดียให้เป็นตัวแทนคนแรกมาประจำอยู่
 ที่กรุงอังวะ ใน พ.ศ. 2373 (ค.ศ. 1830) เบอริสได้รับคำสั่งจากรัฐบาลอินเดียให้คอย

⁶⁹ Maung Maung, Burma in the Family of Nations (The Netherlands: Djambatan-Amsterdam, 1957), p. 157.

⁷⁰ Aung, A History of Burma, p. 218.

สืบจากความคิดเห็นที่แท้จริงของพระมหากษัตริย์พม่าและข้าราชการของพระองค์ กับให้พยายามเข้าไปมีอิทธิพลในราชสำนักพม่า และที่สำคัญเหนือสิ่งอื่นใดก็คือ ให้เบอร์นีทำการติดต่อโดยเสรีกับดินแดนที่อังกฤษยึดครองทั้งในแคว้นยะไข่และแคว้นตะนาวศรี นอกจากนี้เบอร์นียังได้รับมอบอำนาจให้เป็นผู้รับคำร้องเรียนจากชาวอังกฤษทั้งหมดที่พำนักอยู่ในพม่า และให้มีความสนใจต่อการค้าของกรุงอังวะ ตลอดจนรายงานต่อรัฐบาลอินเดียถึงความเป็นไปได้ที่จะขยายและอำนวยความสะดวกในการค้าของอังกฤษรวมทั้งการบริโภคนสินค้าอังกฤษในพม่า⁷¹

เบอร์นีคอยรักษามลประโยชน์ของอังกฤษอย่างเต็มที่ เมื่อพระเจ้าภคยัต (จักกายแมง) ทรงส่งคณะทูตไปยังเมืองกัลกัตตาใน พ.ศ. 2373 เบอร์นีได้รับรายงานไปยังผู้สำเร็จราชการอินเดียว่า วัตถุประสงค์หนึ่งของคณะทูตชุดนั้นก็เพื่อเจรจาค่วยวาจาขอแคว้นยะไข่และแคว้นตะนาวศรีคืนจากอังกฤษ ลอร์ดเบนติงคิงส่งกองทัพมาประจำอยู่ที่พมมแดนพม่า เพื่อให้พม่ารู้ว่าอังกฤษเตรียมรับมือต่อการรุกรานของพม่า⁷²

พระมหากษัตริย์พม่าไม่ทรงเต็มพระทัยที่จะติดต่อกับอังกฤษ การมีตัวแทนอังกฤษอยู่ในพม่านั้นทำให้พระองค์ทรงมีความรู้สึกอับอาย เพราะเป็นการย่ำว่าพม่าเป็นประเทศแพ้สงคราม ยิ่งไปกว่านั้นพระเจ้าแผ่นดินยังไม่ทรงไว้วางใจอังกฤษ เพราะทรงระแวงว่าอังกฤษจะเข้าแทรกแซงกิจการภายในประเทศ ดังนั้นพระองค์จึงทรงหาหนทางให้ตัวแทนอังกฤษเกิดความท้อใจที่จะอยู่ในพม่าต่อไป เช่น ในสมัยพระเจ้าแสรงแมง เมื่อพันเอก เบนสัน (Benson) มาเป็นเรสิดেন্টประจำกรุงอมรปุระ เมื่อเดินทางมาถึงทางพม่าจัดให้พักอยู่ที่ริมหาดทราย ซึ่งเมื่อถึงระยะฤดูฝนน้ำจะท่วม ในที่สุดตำแหน่ง

⁷¹ A.C. Banerjee, Annexation of Burma (Calcutta: A Mukherjee, 1944), pp. 18-22.

⁷² Ibid., pp. 24-25.

เรสซิเดนต์ (Residency) ก่อตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2387 (ค.ศ. 1840)⁷³ ในรัชกาล
พระเจ้าแสงรกเมง

การที่อังกฤษตัดความสัมพันธ์ทางการทูตกับพม่าในครั้งนี้ มิได้ทำให้พระเจ้า
แสงรกเมงทรงตกพระทัยว่าอังกฤษอาจแกแค้นพม่า ในทางตรงกันข้ามพระองค์กลับทรงดี
พระทัยและทรงเห็นเป็นเรื่องขบขันมากกว่า นอกจากนี้พระองค์ยังไม่ทรงยอมรับรอง
สนธิสัญญาอันคาโบ โดยครั้นว่าพระองค์มิใช่ผู้ก่อสงครามและไม่ทรงยอมติดต่อกับผู้สำเร็จ
ราชการอินเดีย⁷⁴ เนื่องจากทรงถือพระองค์ว่าทรงดำรงพระเกียรติยศสูงส่งทัดเทียม
กับพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ จึงควรติดต่อกับพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษโดยตรง ทำให้อังกฤษ
มองไปว่าพระองค์ทรงอวดดี ในขณะที่เดียวกันพระเจ้าแสงรกเมงทรงพยายามแสดงแสนยา-
บุภาพทางกองทัพเพื่อให้อังกฤษในพม่าครามเกรงว่าพระองค์ทรงมีกองทัพที่เข้มแข็ง
ขอพิพาทที่เกิดขึ้นระหว่างพม่าอังกฤษกับเจ้าเมืองร่างกุ้ง ใน พ.ศ. 2394
(ค.ศ. 1851) อาจทำความตกลงกันได้ ถ้าเจ้าเมืองร่างกุ้งมีคุณสมบัติของนักการทูตที่ดี
และคำนึงถึงผลประโยชน์ของประเทศพม่าให้มากยิ่งขึ้น แต่ทางพม่ากลับไม่ยอมผ่อน
ปรนต่ออังกฤษ พม่าล้มเลิกถึงความเสียหายของพม่าในสงครามครั้งแรก เวลาที่ล่วงเลย
มานานพอสมควรทำให้พม่าเกิดความวิตกกังวล สงครามขึ้นอีก พม่าคงได้รับชัยชนะ

ทั้งแต่พม่าและอังกฤษเกิดความขัดแย้งกันใน พ.ศ. 2394 เจ้าชายมินคองทรง
คาดการณ์ถึงผลที่พม่าจะได้รับหากทำสงครามกับอังกฤษโดยถูกต้อง พระองค์ไม่ทรง
ต้องการให้เกิดการนองเลือดในพม่า ทั้งนี้เนื่องจากพระองค์ทรงทราบถึงความเป็น
ประเทศมหาอำนาจของประเทศอังกฤษ เพราะตั้งไกลกลัวมาแล้วว่า เจ้าชายมินคองแทบ
จะไม่ทรงทราบเรื่องราวทางการเมืองเลย ควญเหตุว่าพระองค์ทรงศึกษาแต่ในทางธรรม

⁷³Scott, op. cit., p. 268.

⁷⁴Loc. cit.

และประทับอยู่แต่ในวัดเท่านั้น เจ้าชายมิงคองทรงคัดค้านสงครามด้วยเหตุผลทางคาน
มุนยธรรม⁷⁵ พระองค์ทูลขอรองให้พระเจ้าพุทธามทรงเจรจายุติสงครามกับอังกฤษ
เพราะไม่ต้องการเห็นชาวพม่าต้องล้มตายจากการสงครามไปมากมาย และควมมุนยธรรม
ของเจ้าชายมิงคองพระองค์ทรงคัดค้านพระทัยก่อนการยกทัพเพื่อออกพระเจ้าพุทธามออกจาก
ตำแหน่งกษัตริย์ โดยที่มิได้มีพระประสงค์ที่จะแสวงหาอำนาจเลย

ถ้าเจ้าชายมิงคองทรงตระหนักถึงภัยที่จะได้รับจากประเทศอังกฤษ พระองค์คง
จะทรงตกลงทำสนธิสัญญาสงบศึกกับอังกฤษ แต่ปรากฏว่าพระองค์ทรงปฏิเสธที่จะทำ
สนธิสัญญากับอังกฤษหลังจากที่ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ทั้ง ๆ ที่พระองค์ทรงส่งทูตไปเจรจ
ายุติสงคราม พระองค์กลับครีเสเหมือนกับที่พระเจ้าแสรมเมงทรงอ้างมาแล้วว่า พระองค์
มิได้เป็นผู้ทำสงครามกับอังกฤษ

สำหรับประเทศญวนนั้น ความยุ่งยากอันเกิดจากประเทศฝรั่งเศสคงไม่เลวร้าย
มาก ถ้าจักรพรรดิญวนทรงมีขันติธรรมทางศาสนา และยอมอนุญาตให้มิชชันนารีต่างประ
เทศทำการเผยแผ่คริสต์ศาสนาไปประเทศญวนได้ การที่จักรพรรดิญวนทรงกดขี่ข่มเหง
พวกคริสตัง ทำให้ฝรั่งเศสถือโอกาสเข้าแทรกแซงทางทหาร โดยมีข้ออ้างว่า เพื่อคุ้มครอง
พวกคริสตังในญวน

จักรพรรดิญวนตั้งแต่อริชกาลจักรพรรดิมีนมางเป็นคณา ทรงได้รับการศึกษาใน
ลัทธิขงจื้อ ซึ่งเป็นเหตุให้ทรงแยกพระองค์อยู่โดดเดี่ยว ไม่รับรู้ความเจริญก้าวหน้าของ
โลกตะวันตก นอกจากนี้บรรดาขุนนางที่มีอำนาจยังเป็นผู้นิยมอำนาจทางคานการเมืองและ
การปกครอง มีอิทธิพลอยู่เหนือจักรพรรดิ ขุนนางเหล่านี้พยายามมอมเมาให้จักรพรรดิทรง
มีความคิดว่า ญวนเป็นชาติที่มีอำนาจเหนือกว่าประเทศตะวันตกทั้งหลาย⁷⁶ การที่ญวนไม่
ต้องการดำเนินความสัมพันธ์ทางการค้าหรือการทูตกับประเทศตะวันตก พยายามแยกตน-

⁷⁵ Aung, A History of Burma, p. 233.

⁷⁶ Tan, op. cit., p. 162.

ออกจากประเทศอื่น ๆ ทำให้ญวนไม่สามารถเตรียมตัวพร้อมที่จะเผชิญกับศัตรูจากยุโรป และไม่ว่าใครจะหนักว่านอกจากญวนจะได้รับอันตรายจากการขัดแย้งกับประเทศฝรั่งเศสแล้ว ญวนยังมีประเทศอังกฤษชานชาทางฝั่งทางภาคเหนือในประเทศจีน และทางภาคใต้ใน สิงคโปร์ จักรพรรดิญวนทรงมีพระราชดำริคิด ๆ ว่า การที่ญวนจะรอดพ้นจากเงื้อมมือของ ชาวตะวันตก จะทำได้ด้วยการกำจัดชาวต่างชาติออกไปจากประเทศและไม่คิดคดควย ซึ่งประเทศที่ดำเนินนโยบายดังกล่าว เช่น ประเทศญี่ปุ่น ในที่สุดก็ต้องเลิกนโยบายนี้ เสีย เนื่องจากการดำเนินนโยบายปีประเทศจะได้รับผลเสียมากกว่าได้รับประโยชน์

ขุนนางญวนที่คัดค้านการก่อกบฏขึ้นแห่งพวกคริสตังขอระงับการปฏิบัติ คือ เลวันเควียค (Le Van Duyet) แต่สาเหตุที่เขาคัดค้านมิใช่เป็นเพราะเกรงอำนาจของฝรั่งเศส แต่ เนื่องจากยังระลึกถึงบุญคุณที่ฝรั่งเศสเคยให้ความช่วยเหลือญวนปราบกบฏโตเซิน

ในรัชกาลจักรพรรดิเทียวตรี จะยังเห็นอันตรายจากประเทศตะวันตกมากขึ้น เมื่ออังกฤษได้ชัยชนะในสงครามฝิ่น ได้ครอบครองเกาะฮ่องกง และได้รับสิทธิสภาพนอก อาณาเขตในจีน ต่อมาใน พ.ศ. 2387 (ค.ศ. 1844) ฝรั่งเศสได้ทำสนธิสัญญาแรมปัว (Whampoa) กับจีน ยังผลให้ประเทศฝรั่งเศสได้รับเสรีภาพทางศาสนาในจีน⁷⁷ นอก เหนือไปจากการได้สิทธิพิเศษต่าง ๆ ทำให้ฝรั่งเศสต้องการได้รับผลประโยชน์อย่างเดียวกันในญวนบ้าง แต่จักรพรรดิเทียวตรียังทรงดำเนินพระราชโบายก่อกบฏขึ้นแห่งพวกคริสตัง อีก ใน พ.ศ. 2390 (ค.ศ. 1847) ฝรั่งเศสจึงเรียกร้องขอให้ญวนประกันความปลอดภัย ของชาวฝรั่งเศส⁷⁸ ไคร่ระดมยิงเมืองท่าตุรานเมื่อเห็นว่าญวนแสดงท่าทีไม่เป็นมิตรคอย ก่อให้เกิดความเสียหายแก่ญวนเป็นอันมาก มีชาวญวนเสียชีวิตเป็นจำนวนถึง 10,000 คน⁷⁹

⁷⁷Latourette, op. cit., p. 347.

⁷⁸Hall, A History of South-East Asia, p. 610.

⁷⁹Helen B. Lamb, Vietnam's Will to Live (New York: Monthly Review Press, 1972), p. 73.

เป็นการกระทบกระเทือนต่อเอกราชและความมั่นคงของญวน อย่างไรก็ตามจักรพรรดิ
 เทียวตรีมิโคทรงมีพระราชดำริที่จะยอมจำนนต่อฝรั่งเศส กลับไปรื้อฟื้นดำเนินการกวาด
 ล้างชาวยุโรปในญวนด้วยการออกพระราชกฤษฎีกาอีกฉบับหนึ่งในปีนั้น

ไม่ว่าเจาชายฮองนามจะทรงตระหนักถึงอันตรายจากประเทศฝรั่งเศสหรือไม่
 พระองค์ทรงอยู่ภายในอิทธิพลของขุนนางชั้นสูง ซึ่งมีความคิดต่อต้านพวกคริสตังและชาว
 ตะวันตก ฉะนั้นพระองค์จึงทรงได้รับการหวานลอมจากขุนนางเหล่านั้นให้เป็นปฏิปักษ์ต่อ
 ชาวยุโรปไปควย นอกจากนี้เจาชายฮองนามไม่ทรงทราบและไม่ทรงสนพระทัยความเป็น
 ไปของโลกปัจจุบัน เนื่องจากเหตุผลหลายประการ ประการแรกพระองค์ทรงได้รับการ
 ศึกษาแต่ในลัทธิขงจื้อ ซึ่งให้ความสนใจในเรื่องอดีตมากกว่าปัจจุบัน ประการที่สองสภาพ
 ปกประเทศของญวนก็กักหน้ให้ชาวต่างประเทศเข้ามาในญวนได้โดยสะดวก นอกจากนี้
 ญวนยังจำกัดสถานที่ที่ชาวต่างประเทศจะเข้ามาในญวนได้ คล้ายคลึงกับประเทศจีนก่อน
 สงครามฝิ่น จึงทำให้ชาวญวนโดยทั่วไปไม่ทราบเรื่องราวของโลกตะวันตกเลย ประการ
 ที่สามการที่เจาชายฮองนามประทับอยู่แต่ในวังหรือในเมืองหลวง⁸⁰ ทำให้พระองค์ทรง
 ทราบแต่เรื่องราวภายในประเทศเท่านั้น ไม่ทรงทราบเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในประเทศ
 ต่าง ๆ โลกภายนอกเหมือนกับคนแปลกหน้าสำหรับพระองค์

บรรยากาศทางการเมืองในประเทศไทย พม่า และญวน ก่อนที่สมเด็จพระเจ้า
 มงกุฎ เจาชายมิงคัง และเจาชายฮองนาม จะขึ้นครองราชบัลลังก์นั้น จะพิจารณาได้ว่า
 มีประเทศไทยเท่านั้นที่ยังอยู่ห่างไกลจากอันตรายจากประเทศตะวันตก ถึงแม้ว่าสหรัฐ-
 อเมริกาและอังกฤษจะมีทัศนคติที่ไม่ดีต่อไทย หลังจากที่ไม่สามารถเจรจาขอแก้ไขสนธิสัญญา
 กับไทยได้เป็นผลสำเร็จ และถึงแม้ว่า เซอร์ เจมส์ บรุก จะเคยกล่าวคำขู่ไว้ว่าจะนำ
 เรือรบบังคับไทยให้ยอมตกลงแก้ไขสนธิสัญญาใหม่ แต่ประเทศมหาอำนาจเหล่านั้นยังไม่เคย

⁸⁰Tan, op. cit., p. 161.

โฆมาตกรทางทหารต่อไทย ส่วนในประเทศพม่านั้น ได้ทำสงครามกับประเทศอังกฤษ ถึง 2 ครั้ง การสู้รบแต่ละครั้งมีผลให้พม่าเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ ต้องสูญเสียดินแดนในแคว้นอังกฤษไป และในสงครามครั้งที่สอง พม่าต้องยกดินแดนภาคใต้รวมทั้งเมืองท่าทั้งหมดคืนให้แก่ อังกฤษ ทำให้พม่าถูกตัดขาดจากโลกภายนอกอย่างสิ้นเชิง เนื่องจากปราศจากทางออก ทะเลที่จะติดต่อกับประเทศอื่น ๆ สำหรับในประเทศญวนการกบฏขึ้นแห่งพวกคริสตังของ จักรพรรดิ ทำให้ฝรั่งเศสส่งเรือรบเข้ามาขู่เพื่อเรียกร้องให้จักรพรรดิญวนพระราชทาน เสรีภาพทางศาสนา และในครั้งหลังสุด เรือรบฝรั่งเศสได้เข้าโจมตีเมืองท่าตุรานเป็นครั้งแรก

การปฏิวัติการของประเทศอังกฤษในพม่าและฝรั่งเศสในญวน มิได้ทำให้เจ้านาย มินคองและเจ้านายองนามทรงตระหนักถึงภัยจากลัทธิจักรวรรดินิยม แม้ว่าเจ้านายมินคอง จะทรงเจรจาขอยุติสงครามกับอังกฤษ แต่พระองค์ยังทรงรักษาพระเกียรติยศ ไม่ยอมทำ สนธิสัญญาสงบศึกกับอังกฤษ ส่วนเจ้านายองนามก็ทรงมีพระราชดำริที่จะต่อต้านชาว ตะวันตกต่อไป ดังจะเห็นได้จากการออกพระราชกฤษฎีกาอีกหลายฉบับในรัชกาลจักรพรรดิ คือตีก สำหรับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ พระองค์ไม่ทรงต้องการให้ไทยถูกบีบบังคับจากประเทศ มหาอำนาจให้ทำการเปลี่ยนแปลงใด ๆ แต่พระองค์ทรงมีพระราชดำริที่จะผ่อนปรนให้แก่ ประเทศตะวันตก และทรงพยายามรักษาความสัมพันธ์อันดีกับประเทศยุโรป โดยทรง เรียกร้องให้มีการเจรจาทำสนธิสัญญาใหม่กับประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริกา ยังผลให้ ประเทศเหล่านี้เปลี่ยนทัศนคติไม่ค้ำเค็มมองดูไทยหันมาเป็นมิตรไมตรีด้วย และทำให้การ ดำเนินนโยบายต่างประเทศในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำเนินไป ด้วยดี

ประสมการณดีไคร้บก่อนเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ

คุณสมบัตินี้เหมาะสมของผู้ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์นั้น นอกจากจะต้องเรียนรู้ บุุทธิวิธีการปกครองประเทศมาบางพอสมควรแล้ว ยังควรมีประสมการณดีในการปกครอง ประเทศด้วย เพราะจากการคุ้นเคยกับการบริหารประเทศ จะเป็นประโยชน์ทำให้ทราบ

ขอบพระองค์ควรนำมาแก้ไขปรับปรุงเมื่อใดขึ้นเสวยราชสมบัติ นอกจากนี้ประสพการณ์ที่ได้รับมา จะทำให้มีข้อใดเปรียบกว่าเจ้านายพระองค์อื่นในการคัดเลือกผู้สมควรให้ขึ้นครองราชบัลลังก์ ในกรณีที่พระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนมิได้ทรงเลือกผู้ใดเป็นรัชทายาทที่จะมีสิทธิในราชสมบัติสืบต่อจากพระองค์ ตัวอย่างที่จะชี้ให้เห็นได้ในเรื่องนี้คือ การที่ขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายหลังจากที่พระองค์ทรงมีพระปรีชาสามารถในการปกครอง และทรงเคี่ยวกรำราชการในกรมต่าง ๆ มาตั้งแต่ครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในขณะที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงขาดประสพการณ์ทางการปกครอง เพียงแต่ทรงได้รับการศึกษาในทางทฤษฎีเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม หลักการที่กล่าวมานี้ใช้ไม่ได้เสมอไป ดังเช่นการโค่นล้มของราชย์ของจักรพรรดิคือคัง แมว่าเจ้าชายฮองเบาพระเชษฐาต่างพระมารดาของพระองค์จะทรงเคยรักษาการในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการในสมัยจักรพรรดิเทียนหวี่ แต่กลับไม่ได้รับเลือกให้เป็นจักรพรรดิ เนื่องจากชาวพรรคพวกสนับสนุน

ในการศึกษาพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เจ้าชายมินตง และเจ้าชายฮองนาม การพิจารณาว่าพระองค์ทรงมีประสพการณ์มากหรือน้อยนั้น ไม่จำกัดอยู่แต่เฉพาะประสพการณ์ในการบริหารประเทศ แต่ยังรวมถึงประสพการณ์ในชีวิตในด้านอื่น ๆ อีกด้วย เช่น ความรอบตัว การติดต่อกับประชาชน และการใคร่เห็นสภาพบ้านเมือง เป็นต้น

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงประกอบภารกิจทางด้านการบ้านการเมืองมาแล้วครั้งหนึ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อชาวเมืองเบาะตะมะทนต่อการกดขี่จากเจ้าเมืองกรมการพม่าไม่ไหว ก่อการกบฏ และอพยพครอบครัวจำนวนประมาณ 40,000 คน เข้ามายังขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารในประเทศไทย เมื่อ พ.ศ. 2358

(ค.ศ. 1815) มีขุนนางชื่อ สมิงสอกเบาเป็นหัวหน้า⁸¹ พวกมอญอพยพเข้ามาหลายทาง ไคแก ทางคานพระเจดีย์สามองค์ แขวงเมืองกาญจนบุรี⁸² เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงทราบข่าว จึงโปรดให้เจ้านายชั้นผู้ใหญ่เสด็จไปรับครอบครัวมอญตามคานที่เข้ามา สำหรับทางเมืองกาญจนบุรีซึ่งเป็นคานที่สำคัญที่สุด โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ ขณะที่มีพระชันษาได้เพียง 12 ปี⁸³ คุมไพรพลสำหรับป้องกันครอบครัวมอญและเสบียงอาหารของพระราชทานออกมารับพวกมอญ โดยมีเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งเป็นพระปิตุลาเป็นพระอภิบาลออกไปด้วย

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีพระราชดำริให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎควบคุมกองทัพออกไปรับมอญในครั้งนั้น สมเด็จพระบรมราชบิดาราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า พระองค์อาจมีพระราชประสงค์ที่จะให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีโอกาสได้ศึกษากระบวนการทัพศึก ทำนองเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเคยศึกษาควบคุมการตามเสด็จสมเด็จพระราชบิดาไปในการทำสงครามกับพม่าตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ นอกจากนี้การที่มีเจ้านายคุมกองทัพไปจะทำให้กองทัพพม่าที่ไล่ตามมอญมาเกิดความคร้ามเกรง ในขณะที่เดียวกันจะเป็นการปลอบขวัญชาวมอญให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเมตตาพวกตน⁸⁴

⁸¹ มอญที่เข้ามาไทยในครั้งนี้ เรียกว่ามอญใหม่ ตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่เมืองปทุมธานี และนครเขื่อนขันธ์ สมิงสอกเบา นั้นต่อมาได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ว่าเป็นพระยารัตนจักร, จาก สมเด็จพระบรมราชบิดาราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พระนคร: บุญส่งการพิมพ์, 2511), หน้า 167.

⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 168.

⁸³ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 57.

⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 58.

เหตุการณ์ดังกล่าว อย่างน้อยที่สุดเป็นการเพิ่มพูนประสบการณ์ให้แก่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ นับตั้งแต่พระองค์ทรงศึกษาศิลปศาสตร์ต่าง ๆ ซึ่งรวมถึงตำราพิชัยสงคราม โดยมากเป็นการศึกษาแต่ในตำนทฤษฎี นอกจากพระองค์จะได้อรรถกถาทรงช่าง ทรงมาแล้ว พระองค์ยังไม่เคยได้ฝึกฝนการควบคุมกองทัพในภาคปฏิบัติเลย การเสด็จไปรับครอบครัวมาอยู่ใน พ.ศ. 2358 นี้ ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีโอกาสฝึกหัดยุทธวิธีการ จัดทัพศึกเป็นครั้งแรก แต่อย่างไรก็ดี ประสบการณ์ที่พระองค์ทรงได้รับในครั้งนี้ ไม่อำนวยประโยชน์ให้แก่พระองค์มากนัก ทั้งนี้เป็นเพราะในสมัยต่อมา โอกาสที่ไทยจะทำศึกสงคราม มีน้อยลง และพระเจ้าแผ่นดินจะไม่เสด็จนำทัพด้วยพระองค์เองดังเช่นในครั้งกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี หรือในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยเฉพาะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว การสงครามกับประเทศเพื่อนบ้านอันได้แก่ พม่าและพม่าห่มคสันไป เนื่องจากประเทศทั้งสองต่างต้องพะวงอยู่กับประเทศมหาอำนาจ ตะวันตกที่กำลังขยายอำนาจ เขาไปครอบครองประเทศของตนมากกว่าที่จะก่อข้อพิพาทกับประเทศไทย

สำหรับประสบการณ์ทางด้านการปกครองประเทศนั้น กล่าวได้ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมีไคร้ทรงมีบทบาทในคานนี้แต่อย่างใด ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงพระเยาว์เกินกว่าที่จะมีส่วนเกี่ยวข้องกับ อำนาจในการบริหารประเทศส่วนใหญ่อตกอยู่แก่พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งทำให้ทรงมีพระอำนาจและอิทธิพลเหนือขุนนางและเจ้านายมาก จนกระทั่งทรงได้รับจากที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีให้เป็นพระมหากษัตริย์ ครั้นถึงในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎในขณะนั้น ทรงศึกษาจากชีวิตในราชสำนักโดยสิ้นเชิง ดังนั้นพระองค์จึงไม่ทรงมีบทบาทในราชการบ้านเมือง แต่ประสบการณที่ทรงได้รับในระหว่างการออกผนวช เป็นปัจจัยที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีคุณสมบัติของการเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงพระปรีชาสามารถในอนาคต

เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงออกผนวช พระองค์ทรงทอดพระเนตรเห็นความแตกต่างระหว่างชีวิตในพระราชวังกับชีวิตในวัดทันที ชีวิตในวังจะแวดล้อมไปด้วยระเบียบ

พิธีการและราชประเพณีที่เคร่งครัด การอยู่ในสมณเพศ ทำให้พระองค์ทรงมีความรู้ดีกว่า พระองค์ทรงเป็นเพียงสามัญชนคนหนึ่ง ต้องดำเนินพระชนม์ชีพอย่างเรียบง่าย ๆ ง่าย ๆ เหมือนบุคคลธรรมดาโดยทั่วไป ทุก ๆ เช้า พระภิกษุต้องออกไปรับอาหารจาก ภรรยา สวดปฏิบัติในชอนี้ ทำให้พระภิกษุมีลักษณะกลมคน สังฆภาวะมีลักษณะเป็นประชาธิปไตย⁸⁵ เพราะสังคมภายในวัดประกอบด้วยพระภิกษุที่มาจากสังคมที่ต่างกัน การที่จะทำให้เกิดระเบียบวินัยขึ้น จะมีหน้าที่และระบบอาวุโสเป็นเครื่องบังคับ พระภิกษุที่บวชใหม่ ต้องให้ความเคารพภิกษุที่บวชมาก่อน เนื่องจากเป็นผู้มีความรู้ในทางธรรมะมาก่อน ชีวิตในวัดทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงคุ้นเคยกับการอยู่ร่วมกับชนชั้นต่าง ๆ โดยปราศจากการแบ่งชนวรรณะ

ในระหว่างที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎประทับอยู่ที่วัดสมอราย ซึ่งเป็นวัดฝ่ายอริยวาส เมื่อถึงคราวออกพรรษา พระองค์ได้เสด็จขุดงค์ไปยังหัวเมืองอยู่เสมอ อาทิเช่น ที่เมือง นครชัยศรี ราชบุรี อโยธยา นครสวรรค์ พิษณุโลก และสุโขทัย⁸⁶ โดยทรงมีจุดประสงค์เพื่อบูชาพระเจดีย์ที่สำคัญตามที่ต่าง ๆ การเสด็จขุดงค์นี้ให้คุุณประโยชน์ซึ่งเป็นผลลอย ใตหลายประการ

ประการแรก สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีโอกาสได้ใกล้ชิดกับราษฎรที่อยู่ตามภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยเป็นครั้งแรก ความปกติแล้วพระมหากษัตริย์หรือเจ้านายชั้นสูงจะไม่ค่อยเสด็จออกนอกพระราชวัง นอกเสียจากในยามสงครามหรือเมื่อมีราชการสำคัญ โดยเฉพาะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประเพณีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประพาสหัวเมืองถึงท้องประทับแรมไคหยุดไป⁸⁷ ในการขุดงค์นี้

⁸⁵กริสโวลด์, เรื่องเดิม, หน้า 22.

⁸⁶กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 83.

⁸⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 82.

ราษฎรเองก็สามารถเข้าเฝ้าถึงพระองค์สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏ ปราศจากพิธีรีตองตามแบบประเพณีในราชสำนัก ทำให้ไม่มีช่องว่างระหว่างพระองค์กับราษฎร นอกจากนี้การที่ทรงมีพระราชปฏิสันถารกับราษฎรนั้น ทำให้พระองค์ทรงทราบความเป็นไปของราษฎร เช่น นิสัยใจคอ ความคึกคัก ความเคียดแค้น ทุกข์สุข ยิ่งไปกว่านั้นการเสด็จออกคไปตามส่วนต่าง ๆ ของประเทศ ยิ่งทำให้ทรงทราบลักษณะการตั้งบ้านเรือน การทำมาหากินของราษฎร และสภาพของบ้านเมืองที่แตกต่างไปจากเมืองหลวง ทั้งนี้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏจึงทรงมีพระเนตรพระกรรณกว้างขวาง รู้จักประเทศไทยในสภาพความเป็นจริงใจโดยยิ่งไปกว่าพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ ทำให้พระองค์ทรงสามารถปรับปรุงแก้ไขขอบพระองที่ทรงทราบมาได้อย่างถูกต้อง เมื่อเสด็จขึ้นครองราชบัลลังก์แล้ว

สำหรับราษฎรเมื่อใดเขาเฝ้าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏอย่างใกล้ชิด เห็นความถ่อมตัวและความไม่ถือพระองค์ ก็ยิ่งเพิ่มความเคารพนับถือ โดยเฉพาะเมื่อต่อมาสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏทรงอยู่ในฐานะพระประมุขของประเทศ ราษฎรเหล่านี้เป็นผู้ที่อยู่ในปกครองที่เชื่อฟังพระมหากษัตริย์และปกครองใจง่าย

ประการที่สอง ในคราวเสด็จขุดคัง สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏทรงคนพบโบราณสถานโบราณวัตถุที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญ ได้แก่ เมื่อ พ.ศ. 2374 ทรงพบพระปฐมเจดีย์ตั้งอยู่กลางป่ารกที่เมืองนครปฐม เมื่อพระองค์ขึ้นเสวยราชสมบัติแล้ว โปรดให้ทำการบูรณะปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์จนอยู่ในลักษณะที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ ต่อมาใน พ.ศ. 2376 เมื่อทรงขุดคังไปยังเมืองสุโขทัยอันเป็นราชธานีโบราณของไทย ทรงพบหลักศิลาจารึกสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช 2 หลัก และพระแทมมิ่งกษัตริย์ที่หน้าปราสาทในเขตพระราชวังเมืองสุโขทัย จากการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏได้ทรงศึกษาประวัติศาสตร์ไทย พระองค์คงได้ศึกษาพระราชกรณียกิจของพ่อขุนรามคำแหง จึงทรงทราบความสำคัญของศิลาจารึกและพระแทมมิ่งกษัตริย์ พระองค์จึงทรงมีรับสั่งให้นำสิ่งเหล่านี้มาไว้ที่กรุงเทพฯ ตั้งอยู่ที่หน้าพระอุโบสถวัดสมอรายพร้อมทั้งศิลาจารึกทั้ง 2 หลัก⁸⁸ และเมื่อเสด็จขึ้นครอง

⁸⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอราย อันมีนามว่า
ราชาธิวาส, หน้า 49.

ราชย์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้นำพระแทมมิ่งคศิลาไปไว้ที่หอพระคันธารราษฎร์ ในพระบรมมหาราชวัง ส่วนหลักศิลาจารึก โปรดให้ตั้งไว้ที่ศาลารายข้างเหนือ

การค้นพบโบราณสถานและโบราณวัตถุสมัยต่าง ๆ เป็นคนเหตุให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงสนพระทัยศึกษาทางด้านโบราณคดี พระองค์ทรงพระอุทิศสภาระหว่างที่ลาจารึก ทั้งที่เป็นตัวอักษรไทย และอักษรขอม แม้จะไม่ทรงบรรลุผล แต่ทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าทางด้านโบราณคดี

ถึงแม้ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎจะไม่ทรงมีประสบการณ์ในการปกครองประเทศ และไม่ทรงหวังว่าจะได้ขึ้นครองราชบัลลังก์ แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ดูเหมือนจะทรงพระราชดำริให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้เป็นพระมหากษัตริย์ในอนาคต ดังจะเห็นได้จากกรณีที่ทรงอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จมาเป็นพระราชอาคันตุกะประจำวัดบวรนิเวศ ใน พ.ศ. 2380 (ค.ศ. 1837) เหมือนกับจะตั้งพระองค์ไว้ในตำแหน่งพระมหากษัตริย์ เนื่องจากชื่อวัดบวรนิเวศมีความหมายถึงที่ประทับของพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดให้จัดกระบวนแห่ในการข้ายวัดที่ประทับเหมือนอย่างพิธีของพระมหากษัตริย์⁸⁹

คุณสมบัติของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมีอยู่เหนือเจ้านายพระองค์อื่นที่เป็นคู่แข่ง เมื่อสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่เห็นพร้อมกันที่จะถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เนื่องจากพระองค์ทรงพระเจริญเปรียบพร้อมด้วยพระชาคิวัติ พระวิบุตติ และพระคุณวุฒิเหมาะสมที่จะเป็น

⁸⁹ กรมพระยาตำราพระราชานุญาต, ความทรงจำ, หน้า 84.

ปกครองประเทศ ในด้านต่างประเทศนั้น ก็ปรากฏว่าชาวต่างประเทศทั้งหลายต่างยกย่องนับถือพระองค์อยู่⁹⁰

เจาชายมืนดงและเจาชายของนาม ไม่ทรงมีบทบาทในการปกครองประเทศมาก่อนเช่นเดียวกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏ นอกจากจะทรงพระปรีชาสามารถทางด้านการศึกษา และการศาสนาอย่างลึกซึ้งแล้ว ไม่ปรากฏว่าทั้งสองพระองค์ทรงมีประสบการณ์ในด้านอื่นแต่อย่างใด ทั้งนี้อาจเป็นเพราะไม่มีการบันทึกพระราชกรณียกิจของเจาชายมืนดงและเจาชายของนามในสมัยก่อนที่ขึ้นครองราชย์ ทำให้การพิจารณาในเรื่องนี้อาจเป็นการยกประโยชน์ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏแต่เพียงพระองค์เดียว แต่จากการศึกษาสภาพแวดล้อมของเจาชายมืนดงและเจาชายของนามก็น่าจะกล่าวได้ว่า เจาชายทั้งสองพระองค์ทรงแยกพระองค์ออกจากสังคมและไม่ทรงมีประสบการณ์ใด ๆ

สำหรับเจาชายมืนดงนั้น พระองค์ทรงประทับอยู่แต่ในวัด ในเทศขรवास แม้ว่าวัดเป็นที่ชุมนุมของประชาชนพม่า แต่เจาชายมืนดงคงจะไม่คิดทรงคิดด้อย่างใกล้ชิดกับราษฎร เนื่องจากผู้ที่เข้าวัดจะมาสนทนากับพระภิกษุเป็นส่วนใหญ่ ส่วนการที่มีผู้สนับสนุนการกบฏของเจาชายมืนดงใน พ.ศ. 2395 (ค.ศ. 1852) คงมิใช่เพราะว่าคนทั้งปวงเห็นว่าเจาชายมืนดงทรงเหมาะสมต่อตำแหน่งพระมหากษัตริย์ แต่คงเป็นเพราะไม่มีทางเลือกมากกว่า เพราะราษฎรต่างเอือมระอาต่อการปกครองของพระเจ้าพุกาม⁹¹ ซึ่งทรงปล่อยให้ผู้อยู่ในอำนาจของขุนนาง นอกจากนี้ราษฎรพม่าไม่ต้องการทำสงครามกับประเทศอังกฤษ

⁹⁰ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, ประชุมพระราชนิพนธ์เป็นภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4, หน้า 112.

⁹¹ British Burma Gazetteer, Vol. I (Rangoon: Government Press, 1880), p. 373.

ส่วนในประเทศไทย บุคคลที่มีประสบการณ์มากกว่าเจาชายสองนาม คือ เจาชายสองเบา พระเชษฐาทางพระมารดา เนื่องจากเคยได้รับมอบหมายจากจักรพรรดิให้ยวตรีให้ทำการปกครองประเทศ และทำหน้าที่ช่วยเหลือเสนาบดีกระทรวงราชประเพณีและขุนนางชั้นสูงอีกหลายท่าน⁹² ในขณะที่จักรพรรดิให้ยวตรีและเจาชายสองนามเสด็จไปเมืองฮานอย เพื่อรับพิธีแต่งตั้งเป็นจักรพรรดิจากขุนนางจีน เมื่อ พ.ศ. 2385 (ค.ศ. 1842) แต่เจาชายสองเบาไม่ได้รับการแต่งตั้งเป็นจักรพรรดิ เนื่องจากทรงปฏิบัติพระองค์ไม่ดี

เจาชายสองนามขณะที่ขึ้นครองราชย์ เพียงจะมีพระชนมายุได้เพียง 18 พรรษา ฉะนั้น ความสั่นหวั่นหรือความเจินจึกในกิจการต่าง ๆ ของพระองค์จึงไม่มี เนื่องจากยังทรงพระเยาว์ นอกจากนี้เจาชายสองนามไม่ทรงเคยเสด็จออกมานอกพระราชวัง จึงไม่ทรงทราบความเป็นไปของบ้านเมืองอย่างแท้จริง การที่พระองค์ทรงได้รับการสนับสนุนจากขุนนางชั้นสูงให้โค่นล้มราชสมบัติ ก็เนื่องจากขุนนางเหล่านั้นต้องการให้พระองค์ทรงเป็นหุ่นเชิดเท่านั้น อีกประการหนึ่งซึ่งเป็นเรื่องสำคัญ คือ คุณสมบัติของจักรพรรดิยววนไม่จำเป็นต้องมีประสบการณ์ทางด้านการปกครองหรือมีความรอบรู้ เพียงแต่ต้องมีเฉลียวฉลาดในการศึกษา มีลักษณะเป็นนักปราชญ์ตามแบบลัทธิขงจื้อ และมีคุณธรรมเท่านั้นก็เป็นการเพียงพอแล้ว⁹³ เพราะถือว่าผู้ที่มีคุณสมบัตินี้ดังกล่าวจะสามารถปกครองประเทศและความคุมอำนาจได้อย่างเฉลียวฉลาด

⁹²Tung, *op. cit.*, p. 36.

⁹³David Joel Steinberg (ed.), In Search of Southeast Asia (New York: Praeger Publishers, 1971), p. 68.